

СУЧАСНІСТЬ

Е. Андієвська: Базар на межі сну — У. Самчук: На білому коні — Б. Кравців: Бій за реабілітацію Миколи Зерова — 3 перекладів Миколи Зерова — В. Вовк: Звіт з Осло — Б. Винар: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції — Л. Палій: Мозаїка часу і простору — В. П. Стахів: Між Китаєм і аграрною кризою — М. Прокоп: Політика злиття націй в дії — О. Кульчицький: Дві концепції майбутности Українського вільного університету — Знищення вітражу Т. Шевченка в Київському університеті — Критика і бібліографія — Нотатки

6 (54)

ЧЕРВЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (54)

ЧЕРВЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ЕММА АНДІЄВСЬКА: БАЗАР НА МЕЖІ СНУ

(По е м а)

Весь — від китів до попелиць,
З усіх полиць, з найменших шпарок
Товстим вогнем горлянку шпарить:
«О виглядом не помились!»
Струмують душі й з-під поли.
Завинувсь в кокон краевид.
Кліткують плоть, нутро і вид.
Пльоткують — лико з лиць у кадовб.
О леле, видмухом — чекати,
О леле, полиском — вщухати,
По вінця в присмерк попелиць?
Дороги інші пролились
Обабіч галасу й хули,
Де в сонця світловій калоші
Добро і зло до брів полощуть,
Щоб сходив присок з зайвих спрощень.
У вусі — помідорна проща
Розпростує плащі і площі.
Дідок краєчком неба диба:
«Диво моє юродиве,
Та куди ж ти дивишся?»
В роти і пащі літо ллють
(Зір жабуринням рознесло),
Одне лице об'єднує два тіла.
Гляди, базар ударить з тилу,
Оновиться з багна і пилу,
Не винесеш і голови.
Базар клітина ясновидь.
Базар — незримих перевершив
І дивиться через рукав:
Над глечиками з молока
Пливе сновидь плакучий вершник
В пошитім піджаку з легень,
Цибатий грім за ним іде,
Джмеля притисши до грудей.

Все небо в потрухах,
«Розруха!» — волають ридма.
Рев і регіт. —
«Лови, лови!» — лукавства крілик
Відкрив стіну всевиддя з крелі
(О прірва остаточних скреслень).
Війнуло холодком і хлором —
Базар метрові дрофи вкрили.
Повз ятки, повз світи сідух
Летить вогнеступальний дух.
Базар морське підводить вухо.
Під жовті вибухи задухи,
Під парасольки плинний дах
В'їжджає ліноців підвода
(Розвиднилось на всю губу) —
Базар підощви погубив
Від світлоносної ходи . . .
Щавлеву гриву грім підводить,
Щоб воском зір і в попіл вади —
Нехай кризь вату слух приваблять
У вилив проміжної мови.
Безмежність — мозку довгі милі.
Медузну дійсність спалах меле
В сліпучу нерухомість мальви
(Не зупиняйся, живцем бо спалять!)
З кісток на світ вирує піна.
Базар занурив в серце палець
І творить трепетне із пилу:
Зі скойки виникають леви:
Несуть за кільця довге око —
Для скрині сну справляють віко.
Снують жовтки через провалля.
Копита, лапи жужмом валять,
Тіла струмують, охри вилив
(На людство світову облаву
Сипнуло зі шкільної лави).
Базар горлянку чорним лоем —
В нутро світанків, в тиші злам
Буття тримають на вузлах,
Аж юродивий за юрбою
Із пазухи себе виймає:
«Нехай охайністю облають,
Назавжди весь до дна тобою,
У невагомість, в невігойність,
Язик, що обернувся гіпсом,
Прийми засліпленого гостя!»

Базар летить і в леті гусне.
 Фугасом гасять плоть і душу,
 Зозульні друзки сну додавши.
 Базар свідомість кренделює:
 Там — спалах сну, там — деревію,
 Там — смажать пиріжок в олії,
 Перекупки на світ волають.
 Хто їде звуком, хто — волами,
 І душу з тіла крик виламує.
 Крізь високосні бапти жому
 (Базар весь приском напружинивсь
 І просторікує ножами)
 Якийсь голісінський віщун
 Утробою в трубу віща:
 «О дійсности оманне дійство,
 Тобі по вуха весь віддамся!
 Всю душу, помисли — доценту!
 Всю пам'ять — дошками, дощами.
 О вихор невимовний щему,
 О радосте, хряццями щит,
 Віками в помислах лящи!»

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

(Продовження)

Тут же в редакції пізнав я і редактора «Вістей» Михайла Хом'яка, як також чимало інших співробітників, але за браком ближчого контакту з цими прекрасними людьми від них не лишилося багато згадок.

А далі, поза видавництвом, на вулиці, в ресторані, каварні і дома по мешканнях, я мав нагоду і приємність пізнати чимало інших звучних імен і прикметних індивідуальностей, а між ними такого прекрасного клясика нашої карикатури, як Едвард Козак, тобто Еко, аліас Гриць Зозуля. Унікалом у нашій гумористичній майстер пар екселянс карикатури... Не мав одначе ближчих з ним контактів, певно тому, що наші інтереси були різні, а також можливо й тому, що й наші вдачі були діаметрально протилежні. Я бачив часто його за партією шахів, що в цей час було для мене незбагненим, як також наша метушня, мабуть, мусіла здаватися йому карикатурною. З віддалі мені здавалося, що між нами, ніби на терезах ваги, важилися симпатії й антипатії, бо його біс нашіптував йому чіпнути мене за вразливе місце, а мій сатана, мов страж з огненным мечем, стояв тому на перешкоді. А одночасно якийсь його ангел і мій архангел тримали нас у розумній покорі і змушували до взаємної пошани.

З інших представників пензля залишилося, за браком ближчих контактів, лише туманне уявлення про Василя Дядилюка, з яким ми одного разу пробували безуспішно розпити пляшку горілки, чому на перешкоді стояв мій впертий задирака шлунок. Там таки я пізнав цікавого і талановитого малювача Ласовського. Шкодную, що ці зустрічі були фрагментарні та випадкові і лишили так мало поживи для спогадів.

Черговою вражаючою атракцією був для мене мій старий, ще з часів Крем'янця і гімназії, як частина моєї ностальгії, приятель, учитель і колега, а пізніше кум — Роман Бжеський, який у той час жив тут з своєю вірною дружиною Надією і улюбленими попужками у скромному мешканні на вулиці Гертруди 9, обложений книгами, картинами, з сливе необмеженими зацікавленнями і компетенціями. Винятково варта пам'яті і разом винятково загублена у зливі псевдонімів постать — контрверсійна, інколи

загадкова, інколи гротескова, невтомно віддана справі, інквізиторська натура, яка все своє життя, без відклику й застереження, була віддана в жертву службі українській справі, яку вона дуже по-своєму і дуже контрапунктально сприймала й розуміла.

У той час його безпосередньою роботою була служба митаря, тобто він збирав для комітету данину, але для нього не була чужою і роля фарисея, і Пілата, і Фуше. Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде. Це комплекс ілюзій... Жорстокого, болючого обману.

Я часто з приємністю бував у Бжеських, вони гостили мене чим могли, а часом і гречаною кашею з шкварками та оповіданнями про Крем'янець, про зраду і зрадників, про націоналізм справжній і націоналізм український, історію справжню й історію викривлену ворогами і багато, багато інших очікуваних і неочікуваних несподіванок, які я з приємністю вислухував, але не завжди брав їх так на увагу, як би цього хотів мій шановний друг і учитель.

Тоді також перебували у Кракові двоє старих ветеранів нашої, вже класичної літератури — Катря Гриневичена і Богдан Лепкий. Це не емігранти і не люди кон'юнктури, як ми, це старі, законні громадяни цього древнього міста Ягеллонів. Відвідувати їх було для мене особливою процедурою. Я, хоча на генерацію від них молодший, ще належав до того покоління людей і письменників, для яких старші люди мали вартість не лише як люди творчості, але й певної родової, традиційної чи історичної сили і приваби. Богдана Лепкого, як і Катрю Гриневичеву, я шанував за безпосередній зв'язок з епохою Івана Франка, за їх трудочесний, за їх шляхетну поставу і взагалі за їх духову силу великого засягу.

Візита у авторки «Шоломи на сонці», сучасниці Івана Франка та Василя Стефаника і взагалі старої гвардії наших будителів, мала для мене особливе значення тим, що давала можливість торкнутись чогось, що було вже історією. Вона також вабила нас патосом своєї творчої манери, своїм свідомо театральним тоном, рефлексорним насвітленням історії, пристрасним стилем мови. До цієї візити я якось особливо готувався, бо чув, що Катря Гриневичева шанує добрі манери і форму. І хоч я не мав ні фрака, ні циліндра, все таки старанніше, ніж звичайно, голівся і навіть, здається, зиркнув на себе в дзеркало, чи все є в належному вигляді.

А коли я появився на вулиці Дояздовій 3 та подзвонив, відчував, що роблю візиту. Мені, не пам'ятаю хто, відчинив, проше-но увійти, зайти до кімнати і хвилину зачекати.

Моє чекання не тривало довго, увійшла пані Катря, схвильована, як дівчина, радісно привіталася, нагородила мене компліментами за «Волинь», за Матвія, за Володька, а потім попросила до іншої кімнати, де вже чекав на нас чай. Тут ми перейшли на спомини, передусім про Василя Стефаника, з яким пані Катря була у близькій дружбі і навіть, здається, мало не стала нареченою... А потім перейшли до Франка. О, Франко! Пані Катря на згадку про нього ще й тепер рожевіє, а що вже коли їй було вісімнадцять років і коли вона носила чудову, пишну, темного оксамиту сукню з криноліном... Коли вона заставала Франка несподівано серед купи паперів, викликаючи у нього збентеження, а в його дружини зриви ревнощів. Пані Катря оповідає барвисто, картинно, патетично, довгими реченнями з яскравими порівняннями. Я був захоплений її захопленням і, що рідко бува з мною, був добрим, щирим, справді зацікавленим і трохи приголомшеним слухачем.

Враження від цієї візити лишилося тривалим... Враження барвисте, радісне, оптимістичне...

І ще одна візита... у автора монументальної трилогії «Мазепа» та коротенького вірша «Чуєш, брате мій», що під його слова і мелодію за празьких часів ми проводили всіх наших друзів на вічний спокій, що був нашим похоронним маршем... У автора багатьох і багатьох, включно з підручником історії літератури, творів, насичених лірикою, смутком, тугою, щирістю й патріотизмом. Богдан Лепкий. Професор, поет, письменник, вчений, посол, промовець. Аристократ виглядом і душею. Останній могікан людей цього роду культури, стилю і форми.

І, здається, постійний краков'янин, що мешкав на гарній вулиці Слонешна 1, у просторому помешканні, заваленому книгами, гравюрама, старомодними меблями і килимами. Контраст до пані Катрі: ніякого захоплення, ніякої патетики. Тихий, повільний, спокійний. До всього — хворий на шлунок. При моєму вході він лежав на канапі, я просив його не вставати, але він все таки встав.

— Радий вас бачити, бо я про вас багато чув... А я ось, видите — хворію. Перепрошую за непорядок! — сказав він на привітання.

Я знову вибачався, що його турбую, але я дуже хотів його пізнати і бачити. Він це розуміє, бо сам колись був цікавий. Це вже теперішня молодь не вважає нас, старших, за щось вартісне, казав він. Мені було ніяково затримуватися і тому моя візита не тривала довго. Він мав утомлений вигляд, і йому, видно, тяжко було говорити... На прощання він дякував за відвідини,

просив ще заходити і знову вибачався, що так склалося. Я побажав йому видужання і пішов. Приємно, що міг ще за життя бачити цю людину. Тоді ще не думалося, що це буде востаннє, бо трохи пізніше, цього самого року, прийшла сумна вістка, що цього шляхетного поета не стало між живими.

А 22 травня у залі УДК відбувся мій перший виступ на ту ж тему, що й у Берліні. Заля була переповнена, дуже слаба адміністраційна підготовка. Олена була захоплена виступом і гостро протестувала проти недбальства адміністрації. Вечір закінчився у каварні Бізанца у більшому товаристві, де не обійшлося без спічів та інших збудливих засобів. Олена вимагала нашу відому «Вдову», яку ми інколи виконували з Ольжичем: Ольжич бас, я тенор. Чирський деклямував «Три вершники» Дарагана, а взагалі було шумно, і це потривало за північ.

Саме в цей час появився на цьому терені автор книжок «Сти-лос і стилет», «Земля і залізо», «Земна Мадонна», великий князь нашої поезії Євген Маланюк. На Зеленій його приймали у відділі військових як старшину української армії. Це була приємна зустріч, бо востаннє ми бачилися з ним давно перед війною в Празі. Але мало було часу для розмов. За кілька днів він від'їхав до своєї Варшави, і ми умовилися, що в скорому часі я приїду туди також.

Двадцять третього травня об 11 годині 49 хв. вечора я вже лишав Краків, прямуючи до Варшави. Це для мене, розуміється, була подія, а разом і своєрідна пригода. Подія, бо вперше я мав нагоду побачити це героїчне місто, хоча б у його теперішньому скаліченому вигляді, і пригода, бо я вперше зустрівся з певними аномаліями доби у вигляді «законів» для «не-німців». Тобто, мені не дозволили їхати другою клясою, як «не-німцєві», і я мусів їхати третьою. Ні в Протектораті, ні в Райху цих феноменальних «законів» покищо не було. Цей смішний, наскрізь гротесковий «закон», або краще — дурна видумка дурних голів у центрі Європи нашого все таки двадцятого століття, не викликав у мене якихось почуттів гострого обурення, скорше було співчуття до людей, що у своєму хвилиному засліпленні почали так фатально переплутувати поняття людей і худоби. Між іншим я з приємністю і своєрідною вдячністю пішов до третьої кляси, де знайшов і міг бачити зблизька широкі і найширші маси людей цього простору «не-німецького» походження з їх горами мішків, валіз, наплечників, які, по-своєму, вели завзяту боротьбу за існування у вигляді тотальної, всеобіймаючої, віртуозної спекуляції, при чому ці люди дуже яскраво відрізнялися від тих, яких я звик бачити в Чехо-Словаччині. Коли там панує тепер загальний понурий смуток як знак протесту, коли там люди мовчазні, спокійні, чемні і зрівноважені, тут натомість здавалося, що все це якась суцільна криклива, метушлива каруселя. Ані сліду яко-

гось жалю чи смутку. Все рух, крик, сміх, жарти, штовхання. Все, здавалося, на колесах, все кудись їде, все щось купує і щось продає. Не помагає тут ніякий контроль, ніякі приписи, ніякі закони. О, ті справді дивні наші брати, як ми їх звикли добродушно звати «ляхи»! Які вони все такі безпосередньо щирі у своїх почуттях, не обов'язково, розуміється, морально виправданих і не конче культурно адоптованих. І це не диво, що вони з такою легкістю прозивали нас «дзічню гайдамацькою», бо саме подібні характеристики інших дуже прикметні для словника людей такого темпераменту. Їх політика, їх війна, їх опір — все це їх, чисто їх. Пригадується пісенька, яку ми співали у війську:

Хоцяж го обстомпі, большевікуф тшиста,
Ренце вложи в кишень і так себе гвізда!

Ха-ха-ха! Як чудово! І як точно! Почуття гумору у цих людей таке ж велике, як мале почуття відповідальности.

Біля восьмої години ранку я у Варшаві. Непроспана ніч, втомлені легені (у вагоні було повно тютюнового диму), і от ранок у гушці людей, висипаних масою, ніби на якийсь смітник. Поламани мури, потрошені хідники. Вперше бачу виразність війни. Це вже не фільм, це відчутність. Війна, крім звичайної руїни, приносить також своєрідну наркозу, навіть до певної міри — солодку. Людина вертається до дитячого віку, коли розламаний предмет спричиняє більше насолоди, ніж цілий. А до того гострий, збудливий акцент пристрасти, ніби жага, ніби секс, ніби отрута!

На вулиці снують, правда, трамваї, але я шукаю візника і щось з часом знаходжу. Мені потрібна — Алея неподлеглосьці 159. Це не так просто, бо не близько. Вулиці, вулиці, нова доза руїн, кілька великих цілих бльоків, поле, ряд великих нових будівель, і в одній з них, на якомусь там поверсі (здається, на третьому), знаходжу нарешті свого «імператора строф», прекрасного друга і кумира Євгена Маланюка.

Кожна наша зустріч з цією людиною була гаряча. І бурхлива. Тепер це у його лігві — у Варшаві. Він сам. Його дружина і син ще перед війною виїхали до Чехо-Словаччини (дружина чешка). Маланюк має велике помешкання і служницю, що приходить прибирати. Нарешті я знайшов його в його кліматі, в його атмосфері, яку він любив, і вона йому пасувала. Але нема вже справжньої Варшави, зісталася лише її тінь. Варшава в руїнах, Варшава в підпіллі, Варшава у Лондоні, Каїрі, Єрусалимі. Але все таки і ця тінь солодка і приманлива. Маланюк, цей «дух степу», як сказав би наш друг Купчинський, знайшов у гордій столиці бунчужного шляхетства найкраще місце для вияву своїх романтичних візій і свого бурхливого темпераменту.

Так. Я не знаю, чи Маланюк був справжній у Празі, бо хоча він і розумів барокко храму св. Миколая на Старому наместі, або готику св. Вітта на Градчанах, але можливо, що Ян Гус або Томас Гаррик Масарик були для нього трохи незручні, як, скажемо, сталевий панцер козакові. Але Варшава з її радісними фантазмагоріями величності та її стигматикою мучеництва була для повногрудого степовика своєрідним, носталгійним відпочинком після походів і боїв на тлі багряних шовків і оксамитів.

У кліматі Міцкевіча, Сенкевіча і Пилсудського, у кліматі Дмовського, Грабського та інших заглоб козак-Мамай завжди знаходив для себе частину Січі, дармащо тут був і Замок-Крулевські, і Бельведер, і православний католицизм, і католицьке православ'є, що спліталося у болочу симбіозу на подобу статуї Лаокоона, разом з «духом Парижу» у вигляді експресіоністичної фігури Шопена, що, мов викрик, оздоблює площу парку Лазенкі.

Ніхто, можливо, у нашій поезії і культурі взагалі не зібрав і не скупчив такої широкої гами настроїв, зацікавлень, почувань, поєднуючи і Гумільова, і Тувіма, і Махара, і Ахматову, і Рільке, і Гріга, як Маланюк. Йому були приступні й візії Міцкевіча, і корчі Достоевського, і смиреніє св. Антонія, але ці останні для цього препонтійського Геркулеса були хіба споглядальним об'єктом подиву, бо його могутня плоть не могла аж так скоритися, щоб відчувати насолоду болю від болю. Він був завжди провокативно живий і грішний, щоб жититися акридами та диким медом, бо хоч і любив цей бджолиний нектар, одначе був достатньо реалістом, щоб оцінити життя з його п'янкими соками винограду і кривавими оргіями війни. Він — поет-воїн з титулом інженера, з твердим стилосом і стилетом. На тлі нашої безпідметної літературної буденщини Маланюк вичував і розумів нашу історично зумовлену проблематику, був утаємничений в її підземні течії і був вражливим сейсмографом її поворотів і змін. Кожна зустріч з цим потужним співмайстром нашої модерної духовості була для мене хвилююче привабливою.

Такою була і ця зустріч. Перші міцні обійми, перші летючі загальники вражень... Я повідомив, що по моїх стопах має також «нагрянути» сюди і наш бурхливий, непереможний Чирський з місією мобілізації театральних сил Варшави. Це, очевидно, нас обох радує, Маланюк любить того невтомного денді, вони з ним старі «компадри» ще з таборів інтернації, як також початкових років еміграції в Подебрадах і Празі.

Але наше привітання на цей раз коротке: Маланюк десь там виконує свої інженерські обов'язки і мусить відійти, а ж п'ю каву з наміром надолужити мою неспрану ніч бодай парого годин сну.

На жаль, мій сон не триває довго, мене розбудила прибиральниця, що прийшла робити порядки. Було біля години дванадця-

тої, а вже біля другої появився мій шановний господар, і, пообідавши, ми негайно поїхали «кинути оком» на Варшаву.

Мені трохи ніяково, що саме мені довелося бачити столицю Яреми Вишневецького, Сенкевіча, Грабського, Дмовського, Перацького, Костка-Бернадського у такому оплаканому вигляді. З погляду вічного, універсального — це шматок вселюдської трагедії, що її пережила не одна Троя і не одна Картагена. Трагедії, які, до речі, нічого не вирішили, а лише різноманітнили загальний клімат людського серця.

Але слухаючи воєнні повідомлення у вересні тридцять дев'ятого року у мові і фільмі про цю подію, я уявляв собі це значно гірше. Все таки місто жило. Пишно і розмашисто стелилися перед зором Алее уяздовське, по яких туди і назад, з шумом і блиском котилися машини, у Лазеньках все цвіло, було багато барвистої публіки, біля пам'ятника Шопена бавилися діти, у перспективі привабливо білів Бельведер.

Ми відвідали Новий свят, Маршалковську . . . Зайшли на Алею руж і віддали поклін місцеві, де свого часу містилося українське посольство і мешкав легендарний уже на цьому тлі, у цих умовах Симон Петлюра. При цьому, розуміється, згадали також і вулицю Расіна у Парижі і багато дечого іншого, пов'язаного з цим трагічним комплексом.

А далі, після Старого міста з його помпейською подобою, у якій навіки зникли, можливо, найбільші вартості цього простору, ми поїхали трамваем «на Прагу». Уперше по довгих роках я побачив справжню, не імпровізовану православну церкву-собор, як слід з цибулястими банями, трираменними хрестами і «великим дзвоном», що саме урочисто і спокійно проголошував вечірню годину, розливаючись у перлямутрі передвечірнього неба. Зайшли й до храму. Тут усе «по-справжньому». І візантійський Христос, і тяжкий, масивний іконостас, і великі стоячі свічники. Маланюк зворушив мене своєю побожністю, «прикладуючись» до чисельних напрестольних і запрестольних ікон.

В загальному Варшава справляла приємне враження своєю безпосередністю, м'якістю, ліризмом. Вражала приємно чепурність і елегантність публіки, не зважаючи на такий час. Багато гарних варшав'янок. Можна розуміти молодого Андрія Бульбенка, сина грізного Тараса, що за цю красу заплатив життям . . . Як і Наполеона з чарівною Валевською, яку ми не так давно бачили у фільмі в уподобленні не менш чарівної Грети Гарбо. Чомуś проходив на думку і Бальзак з Ганською . . .

*

А вже увечорі прибув і Чирський. Він зупинився у якихось там своїх знайомих, але, розуміється, на вечерю прибув до Маланюка, де ми за чаркою (. . . не помогли ні туберкульози, ні ка-

тари!) якоїсь феноменальної «зубрувки» створили чудову трійцю, впиваючись насолодою спогадів, переживань, характеристик, поезії, дотепів, як на це можуть здобутися тільки старі бойові друзі. І щойно десь біля першої ночі вирішили піти спати, при чому Чирський, з огляду на поліційну годину, залишився у Маланюка, що продовжило нашу розмову сливе до ранку. Теми невичерпні, а життя коротке.

Другого дня, в суботу, Маланюк знову пішов до свого уряду, а ми з Чирським до одинадцятої години розкошували на ложах, щоб опісля, по сніданні, Чирський, пообіцявши зустрітися увечорі в Українському клубі, зник у невідомому напрямі, а я розпочав розпачливі спроби телефонічно пов'язатися з Юрієм Липою, бо десь у цьому просторі такий чародій-лікар, поет, письменник, історіософ, теософ і філософ існує.

Знаю його трохи екстравагантну вдачу, його не дуже веселі стосунки з моїм господарем, як також відомі громи і блискавки невмилюмого громовержця Донцова. Я розумів, що він і мене зачисляє до цього войовничого товариства, а тому не дуже поспішатиме на зустріч, але я хотів його бачити і хотів довести, що ні Маланюк, ні тим більше я ніяк не солідаризуємося з примхами Донцова. Липа завжди був і лишився для нас дуже атракційною силою на нашому культурному фронті, без уваги на всі його дивацтва, включно з певним пугчем, коли наш шановний колега, позаздривши лаврам Муссоліні, забажав силою захопити «владу» над Українським допомоговим комітетом Варшави, що йому, на щастя, не повелося і тим зберегло його добре ім'я від неслави.

Це була, розуміється, пошесть часу, і вразливий на подібні інфекції поет не міг нею не заразитися. Але, на щастя, це не стало загрозливим. І от тепер я намагався увірватися в ту стратосферу і пізнати творця відомої крилатої фрази: «Господь міцним мене створив і душу дав нерозділиму»...

І мені це повелося. В телефоні озвався байдужий голос: «А, Самчук! Дуже приємно! Де ви тут узялися?» Кажу, що і як. «О! Розуміється! Заходьте!» Коли? Понеділок? Одинадцята година? Гаразд! Домовлено! Вулиця Вспульна 36, трамвай дев'ятка або трійка.

А покищо, як тільки повернувся Маланюк, ми поїхали на поклін до місцевого УДК на вулиці Коперніка 13, що його очолював полковник Поготовко, замордований пізніше польськими підпільниками разом з усією обслугою комітету на тій простій підставі, що тільки вони, польські підпільники, повинні і мають право боротися за свою свободу, але такого права не має і не може мати полковник Поготовко; тільки Пілсудському або Ленінові можна було кооперуватися з німцями, але цього знов таки ніяк не можна полковникові Поготовкові, хоч ті німці не були ніякими со-

юзниками Поготовка і український комітет не творив і не міг творити ніякої загрози для польських партизанів. Ця, до речі, не складна, але фатальна філософія була домінуючою філософією політики не лише «братів слов'ян» з їх традиційною в цій справі безпорадністю, але й сливе всієї Європи, що призвело її на край прірви за цієї війни... У комітеті вже тоді панували суворі приписи і порядки. При вході я мусів показати особисті документи, і не допомогло мені ні моє ім'я, ні присутність Маланюка, якого вони знали. Полковник прийняв нас урочисто з компліментами і галантністю, відповідними до його ранги. Ми обмінялися серією чемних фраз, домовилися про мій виступ, і на цьому скінчилося.

Після цього Маланюк залишив мене, маючи полагодити якусь справу і обіцяючи пізніше зустрітися в клубі, а я помандрував поволі до Алеїв уяздовських, де містився той самий Український клуб у чепурній, білій віллі, у якій до війни жив американський господарський дорадник. При вході до клубу на мене чекала нова пригода. Коли я запитав швайцера, чи клуб уже відчинено, він відповів, що так, але одразу додав:

— Але ви роздягніться тут і увійдіть по-людськи. — Ця вишукана увага до етикетки зворушила мене, і, хоча я мав до роздягання лише один капелюх, який і так мав намір залишити в його розпорядженні, я з винятковою уважністю виконав повчальну вимогу шановного стража нашої вишуканої чемности й етикетки...

У клубі було ще сливе порожньо, кількох з присутніх гостей я не мав шани знати, а тому зайняв один з фотелів, озброївся газетою і почав чекати на моїх колег. Було тихо, просторо, западав вечір. Клуб містився у кількох великих чепурних кімнатах з солідними меблями і піяніном. На стінах, розуміється, були відомі наші портрети, на вікнах звисали тяжкі, сірі завіси... Згодом появився тут Чирський, а ще згодом і Маланюк, почалися знайомства, розмови, і це протягнулося допізна.

Наступного дня була неділя. Ранок, свіжо й соняшно. Їдемо з Маланюком за місто, де він має шматок городу, на якому в перспективі часу мала б постати його майбутня літня резиденція. Але покищо тут лише справді шматок поля і більш нічого. Ми, розуміється, без утоми розмовляємо. Про минулі часи, про Єлисаветградщину — батьківщину Маланюка, про його монументального діда, про талановитого гумориста Лещенка, якого Маланюк вдало імітує.

Обід урочисто «вкушаємо» у гостині мого земляка з Волині — доктора Петра Шумовського та його елегантноі дружини пані Яніни, яка хоча й була варшав'янкою чистої води, говорила нашою «хлопською» мовою дуже гарно і дуже охоче. Поминаючи всі умовності війни, обід був вишукано багатий, не бракувало і на-

ливок, пили чорну каву і вели розмови, у яких Маланюк, як звичайно, великий майстер.

А вечір, уже без Маланюка, у товаристві Чирського і мого знов таки волинського земляка Івана Коровицького — поета і літератора, як також у товаристві трьох молодих дам, прізвища яких, на жаль, тепер не пригадуються, провели у фешенебельному болгарському ресторані з якимись турецькими оздобами і саксофоновною оркестрою. Чирський був у своїй стихії і, розуміється, рятував наше обличчя перед дамами у танго і фокстротах, до яких ми не мали великого поклонання. І лише десь біля першої години ночі, переповнені враженнями, нехтуючи поліційними годинами, які тут не були чітко окреслені, ми повернулися додому.

Рано в понеділок думалося поспати — Маланюк відійшов на роботу, тиша і спокій, але цього благородного задуму не вдалося здійснити. На заваді — телефон. Він напосівся на мене, як докучливий комар. Дзвонив Коровицький, дзвонив Чирський, після якась пані. Я вставав, знов лягав і ще вставав... А згодом появилася і прибиральниця, а там і час їхати на побачення з Юрієм Липою.

На призначену одинадцятую годину, по годині шукань і блукань, я знайшов і Вспульну, і 36 число. Це не дуже блискуча вулиця, з виразними слідами війни. Липа жив на першому поверсі. На мій дзвінок відчинив сам доктор, навіть у білому халаті.

Юрій Липа. У нашому поцейбічному літературному і взагалі культурному процесі це своєрідна, окрема, самостійна і суверенна ділянка. Автор двох дуже своєрідних збірок поезій — «Світлість» і «Суворість», історичного роману «Козаки в Московії», великої кількості винаятково вникливих есеїв, кількох капітальних історіософічних праць. Знайомство з ним це велика для мене подія. Я любив його речі, особливо статті та есеї, ми зрідка з ним листувалися, він міцно підтримав мою статтю «Крик у порожнечу», що була надрукована у першому числі «Вісника».

Доктор поважний, стриманий, спокійний. Просить заходити, просить сідати. Невелика, неупорядкована мешкальна кімната, на стінах оригінальні рисунки, ескізи, витинки, мабуть, роботи його дружини Галини, яка закінчила мистецько-промислову школу у Відні. Знайомлюся з його дружиною — висока, струнка, руська пані. У них двоє маленьких дівчаток, одна з них сиділа тут же, на столі, у решеті, розмальована якоюсь мармелядою з піріжка, якого намагалася подужати своїм маленьким ротиком.

Зовсім несподівано, дякуючи пані Галі, на столі появилася закуска і карафка чогось питного. На мою заувагу про мої шлункові справи, доктор заявив, що це більше уявне, ніж дійсне, обіцяв іншим разом ближче цим зацікавитися, а тим часом розмова перейшла на мою «Волинь», мого батька, якого він персоніфікує з Матвієм, я бачу, що він гаразд зорієнтований у цих справах

і вдоволений з того, що я не пішов за традицією зображення наших селян у літературі як пришелепуватих солопіїв, а подав їх у їх справжній природі, як розумних, нормальних людей.

Ми говорили про характер нашої людини взагалі. Липа засадничо оптиміст. Наша раса зрізничкована, але в ній переважають елементи позитивні і творчі. З першого слова було видно автора «Призначення України» з його синтезою основних духових течій нашої історії, від антив до наших днів. В його логіці вражає те, що йому майже вдалося оминати пустословія про так зване переродження і «дух минулого», таке модне у ті наївні роки завмираючої епохи, що трохи нагадувало різні теорії про відмолодження старости, і скерувати свій погляд у напрямі майбутнього, де вимагалось більше справжньої молодости, більше фантазії і багато знання. І майже ніякого гусарства.

Між нами відчувся контакт, якого мало було до цього часу. Ми домовилися зустрітися ще раз і призначили для цього час. Повертаючись назад, я відчув вдоволення. Виявилося, що для певного зрозуміння явищ потрібно трішки доброї волі.

Увечорі того ж дня я слухав концерт хору Божика. Люблю пісню і люблю тих, що її співають. Божик прекрасний інтерпретатор цього добра. Його хор живий, свіжий, звучний. На концерті встановив багато нових знайомств, переважно з земляками з Волині, і навіть мого Дерманя, — нових втікачів з «визволеної» Західної України. Тут також зустрів одну з своїх співтоваришок по крем'янецькій гімназії — колись струнку, ніжну дівчину Галю Кобринівну, а тепер солідну пані інженеру Кулиняк, яку, розуміється, не міг пізнати після впливів невмолимого часу. Але радість велика. Одразу безодня спогадів і запрошення на обід, уже на завтра. Додому повертався пізно, спання було не дуже багато . . .

Вівторок виповнений, як дорожня валіза, чисельними зустрічами з земляками, а головне — обід у пані Галі і вечеря в Українському клубі, яку урядили пані клубу з нагоди мого приїзду.

У пані Галі о третій годині я застав готовий, як степ, широкий, як сніг, білий, блискучий, замаятий і завітчатий стіл, що, не зважаючи на відомі военні харчові картки, нагадував часи «за круля Саса», коли було відоме «їж, пий і розпуцай паса» . . . Багато носталгійних, переповнених сантиментами згадок золотого юнацтва, з барвистими вечорами, шумними сходинами у батьків Галі, з тими різними «фантами», «карами» цілунків, сміху, руху і захоплення . . . Під тиском цих п'янючих згадок, як також під впливом Галі та її прекрасного чоловіка, розуміється, порушую «табу» своєї дієти, намагаюся «все їсти» і випиваю пару чарок такої «гіркої чистої», від якої, як кажуть, звикли очі лізти рогом, а на блискучому столі чорттики затанцювали гопака. Це вже вказувало, що я наближаюся до своєї древньої, дулібської

землі Волинської, де ця гаряча «культура» плекається з прапрадавніх часів, коли ще полували на тура, ходили в далекі походи на ворога і виправляли поминки з чарівниками та кудесниками.

Настрій був, можна сказати, рішучий, гострий, блискучий. У чарівному тумані, як казка, блищала мунулість, блищав кришталь чарок, блищала мова, через край переливалися барвисті, свіжі, захоплюючі почуття.

Звідсіля ми всі разом біля години сьомої від'їхали до клубу, де вже застали чимало публіки. Прибули також Маланюк і Чирський. Багато нових знайомств, летючих розмов, принагідних привітань. Подали чай. Пані Старосольська заграла щось із Шумана. Я мусів також сказати пару куртуазних слів. Витворився приемний товариський, піднесений настрій. Це потривало до півночі.

Наступний день — середа, 28 травня. Прощальний день для мене у Варшаві. Зрання різні телефони, швидко писання листів і листівок, а далі друга зустріч з Липою.

Я опинився на вулиці Вспульній рано, як було домовлено. М'який приемний день. Доктор зустрів мене привітно і приділив мені більше часу, ніж можна було сподіватися. Оглянув нігті моїх пальців, очі, шкіру, язика, випробував нервовість, вислухав серце, проаналізував шлунок. Тим часом ми люб'язно розмовляли про книгу Акселя Мунте («Книга про св. Михайла»), про «Записки лікаря» Вересаєва і взагалі про літературу на цю тему. Медицина складна, неосвоєна, невловна наука, її досягнення не великі, її можливості безмежні. Покищо ми блукаємо в темноті, інколи щось у ній намацуємо, наш обов'язок боротися зі смертю, але ці благі бажання безнадійні.

У моему конкретному випадку весь клопіт у тому, що мої нерви перевантажені.

— Ви задовго, — казав доктор, — пересиджуєте у вашій робітні, мабуть, також ночами, багато переживаєте, багато рухаетесь і довгий час були під тиском тривалого невдоволення. Рух вам потрібний, але відпочинковий, на чистому повітрі, розваговий. Вам конче треба збалаксувати себе, бо ви більше згоряєте, ніж постачаєте палива.

Хоча якихось особливих ускладнень у моему організмі не помічається, серце в найкращому порядку, зуби зразкові, от хіба трішки не в порядку нерви.

— Але одного разу, — казав доктор, — ви наїстесь міцного чорного хліба з доброю волинською ковбасою і будете почувати себе, як бог здоров'я.

І як наслідок цих оглядин у моему архіві зберігся рецепт, який звучить так: «Др. мед. Єжи Ліпа. Вевнентшпе. Варшава, Вспуль-на 36, тел. 9-32-16. 28. 5. 1941.

Рп. ВП Улас Самчук. 1) Найістотніше — регулярне життя, години їжі і сну докладно визначені. 2) Нервовість дуже шкодить

— при їжі спеціально. 3) Не перебувати довго в сидячій схиленій позиції. 4) Їжа легка, небагато відразу, але часто (3 год.), ніколи в «сухом'ятку», ані загаряча, ані захолодна. Набіл (м'які яйця, молоко), городина перетерта, м'ясива легші, переварені, свіжі і січені. У місті загострена, в селі (на відпочинку) їсти більше і без загострень. По їжі більший відпочинок — 15-20-30 хв. 5) Доразово: по кожній їжі (і при болях) 1-2 ложечки гелюдальбіни. 6) Кураційно: пройти курс впорсків „ляростідье”, Ю. Липа».

Після цього ми перейшли до його маленької письменницької робітні (до речі, не було пацієнтів), і відновили наші вчорашні розмови. Про людей, про наших людей зокрема, призначення, про мету нашої історії, про делікатне наше сьогодні, про війну і про її виміри, проблеми, можливості, про виключні і непримиренні сили, що саме на наших очах ведуть смертельний змаг за тотальну перемогу або тотальну поразку. І що буде з нами? — Фатальне, незбагненне питання, на яке не можна відповісти так чи ні, а треба важити аптекарськими унціями правдоподібності. Бо живемо дослівно між молотом і ковадлом і наше «бути» залежить від звинности нашої постави між цими завжди акутними небезпеками. Коли б ще Бог післав нам велику провідницьку індивідуальність, яка б нас справді «повела» або мали силу керуватися демократією, тобто голосом більшості, — можливо, ми ще щось здобули б, але нас покарано вічним роздвоєнням між хаосом і космосом, і це безґрунтя для нас фатально небезпечне.

Липа засадичо не був ні «бе», ні «ме», не був також націоналістом обскурантського типу. Він був сам велика індивідуальність, щоб уміститися у певних стандартних нормах, тому у нього виник гострий конфлікт з Донцовим... Але він був суворим, послідовним визнацем клясичного націоналізму в його расових, культурних, традиційних формах, від Сократа починаючи і на Фіхте кінчаючи.

Ми розпроцалися з Липою винятково щиро і винятково сердечно, наскільки дозволяла йому на це його стримана вдача.

По обіді о третій годині мій перший і останній виступ у Варшаві про «позитивний тип у нашій літературі»... Публіки багато, і успіх повний. Багато, більше ніж я знав і сподівався, прихильників і прихильниць моєї творчости. Вперше також довідався про арешт мого двоюрідного брата Григорія, який скінчив Варшавський університет, був асистентом при університеті у Львові, десь у сороковому році вийшов одного разу до університету і більше не повернувся. Зустрів також членів літературного гуртка мого імени з якогось містечка біля Луцького ще з польських часів, які оповідали мені про Волинь і про те, що там тепер діється. Довідався про багатьох моїх колишніх знайомих, які втекли на захід або були вивезені на Сибір.

А вже увечері, як звичайно патетично, я прощався з Мала-

нюком, щоб об одинадцятій годині і тридцять п'ять хвилин вирушити експресом назад до Кракова, при чому на цей раз я не показував мого дозволу на їзду, а почав орудувати своїм сірим чужинецьким папшпортом, що мені дуже допомогло зовсім без ніяких труднощів потрапити знов до звичайних людей і уникнути штовханини відомої третьої класи «для не-німців» — хай їм грець з їх видумками. Я їхав сам. Чирський завершував свою місію мобілізації театральних сил і мусів ще зістатися. Я був утомлений, переповнений враженнями і, користаючися кращими умовами їзди, сливе цілу дорогу, хоч не дуже солодко, але все таки спав.

У четвер рано я знов у Кракові і на цей раз, маючи наперед домовлення, просто з двірця, їду аж за Вислу на вулицю Старовислянську 70, де мешкала з своїм братом Володимиром Бачинським пані Марійка Донцова, і тут у неї я замешкав. Тут більше місця, більше вигід, я міг краще харчуватися, користуватися доброю, вигідною канапою для відпочинку, міг регулярніше приймати ліки. Пана Володимира, який був керівником якоїсь торговельної фірми, звичайно не було дома, а пані Марійка була приємна, добра й уважна господиня, ми з нею багато розмовляли, вона завжди щось читала, переважно поточну пресу, завжди щось там знаходила «не так» і обов'язково висловлювала свої коментарі.

Але про справжній відпочинок у Кракові не можна було й думати. Приходили гості, ми ходили в гості, відвідини урядів, каварня «Полтава», каварня Бізанця. Люди, люди і люди. Вернувся блідий, змарнілий, з своїми бурхливими театральними проектами з Варшави Чирський, якому лікарі настирливо, замість театру, радили санаторію в Закопаному. Появився ще один летючий голляндець, блідий лицар, письменник і авантюрист, а разом з тим дуже кольоритна людина з добрим українським серцем — Юрій Горліс-Горський, відомий автор «Холодного Яру», який разом з іншим пречудовим колегою Ростиславом Єндиком, залучивши до свого товариства і мене грішного, у якомусь інтимному ресторані, на другому поверсі, «прожигали» купу грошових знаків, яких у цей час не бракувало, при чому Горський, мов той любимець богів — кудесник, з великодушною байдужістю і барвистою соковитістю оповідав про свої воєнні пригоди у всіх кінцях орієнту й окциденту, починаючи з Закарпаття, Румунії, Югославії, через Туреччину, Сирію і Палестину, через Олександрію, Марсель і Париж, кінчаючи Гельсінками, звідки він щойно вернувся.

І яка шкода, що на цей раз я не міг як слід гідно і солідно дотримати кроку з моїми прекрасними товаришами з огляду на обструкцію мого шлунка, який після варшавської прогулянки почав поводитися зі мною знов досить ганебно, але наші бурхливі розмови, наші ескапади в філософію, мистецтво та політику були для мене і так справжнім джерелом приємности й надхнення.

Наш добрий друг Єндик, цей знаменитий расолог і блискучий автор «Реготу Арідника» та інших творів, і взагалі міцна, атракційна і вольова людина, невимовно бив рекорди в перегонах з Горським за чашу першости і дивувався, що такий справді расовий волинець, як я, в країні якого стільки пролито найкращого самогону, так ганебно тратить престиж пияка і вводить його в другий конфуз.

Першим його конфузом зі мною була його расологія, коли він у відомій географії В. Кубійовича помістив мою фотографію на доказ, що я належу до остзейської раси з чорними очима, твердим волоссям і смаглявою шкірою... Але побачивши оригінал свого «остзейського типа», він був немало збентежений виразно ясно-синіми очима, ясним і м'яким, з нахилом до лисини, волоссям і цілковитим браком смаглявості на виду...

При цій також нагоді ми з Єндиком зробили щось на подобу домовлення: я сказав, що почну аж тоді вживати горілку, як перейду Сян, на що мій колега заявив, що у нього це буде навпаки. Перейшовши Сян, він перестане пити і запишеться до «Відродження»... Забігаючи трохи наперед, мушу сказати, що це був його третій конфуз. Перейшовши Сян, я свого слова додержав. Що додержав його і мій колега, — сказати не можу...

Тим часом програма моїх подорожей з доповідями все конкретніше оформлялася, усе це плянувалося десь на половину червня, а покищо Ольжич та й інші начальство радили мені поважніше взятися за своє здоров'я. І невідомо як і звідки, я враз дістаю запрошення до якоїсь Кальварії — Броди, до якогось маєтку з парком, палацом, яким заправляв наш земляк і організаційний друг, що носив пишне ім'я Володимир Король.

Чирський з цього приводу був виразно не вдоволений, бо що, мовляв, станеться з його театром. Його підтримувала також Олена Теліга, заявляючи, що тепер не час на шлункові справи, але інші нам радили заходитися біля цього саме тепер, бо пізніше не буде справді на це часу і можливості, тим більше, що в наше краківське театральне підприємство, знаючи фізичний стан нашого ентузіастичного режисера, як також знаючи опінію лікарів про нього, я рішуче не вірив. Не дуже вірили в це й інші наші колеги...

І от пригадую гарну, соняшну неділю першого червня. Зрання їду до Теліг, пан Михайло старанно нас з Оленою фотографує, потім разом обідаємо в ресторані, багато гуторимо, а вже о годині 4,30 малим льокальним потяжком я від'їжджаю у напрямі півдня.

І ще пам'ятаю тихе, мальовниче село чи містечко з великою старовинною церквою на схилі пагорбка від заходу, а з другого, східного боку великий, розлогий парк з річкою, пишними старими липами, коронастими дубами, стрільчастими ялинами і туюми, які творили мальовничі краєвиди зелених полян, рівних алей і сірого двоповерхового палацика в стилі ампір.

Було під вечір, западало за Кальварією сонце, бамкав здалека дзвін і стояла непорушна, глибока тиша і безлюддя. У парку лише гомоніли ще птахи, що готувалися до ночі, і десь там далі легко шуміла річка. Після бурхливого міста ця раптова тиша здавалась мені містичною.

Так само тихо і безлюдно стояв палац з його великим бальконом і двома рядами великих темних вікон. Усі його бічні входи були закриті, за винятком однієї половини дверей головного входу. Я пробував було стукати, але ніхто на мій стук не відповів. Я увійшов до середини великого вестибюлю з широкими мармуровими сходами, що вели до другого поверху, але і тут було тихо і порожньо. Спочатку я вагався, куди маю йти далі, а потім застукав до дверей праворуч, після до дверей ліворуч, але скрізь панувала мовчанка. Тоді я пішов угору по сходах, переді мною було багато дверей, але і тут та сама тиша. Двері кімнат не були замкнені, і в одній з них я побачив велике безладдя, що свідчило, що там хтось мешкає, але всі мої намагання зустріти якусь живу істоту були даремні.

Починало темніти. Я не мав зеленого поняття, кому ця будова належала і кому належить тепер... І хто тут мешкає взагалі. Я мав адресу Володимира Короля — і це все.

Потім я пішов униз до парку, знайшов лавку, сів і почав чекати. Але чого і кого чекати? Може я не туди попав? Одначе адреса була ця, і мені нічого не лишалося, як чекати.

Чекання тривало. Йшли години за годинами. Було зовсім темно. У мені зростав неспокій. Година дев'ята, десята, пішло на одинадцяті... Парк був темний, палац німо стояв, оповитий мовчанням, і нагадував казку про зачаровані замки, або містерійні оповідання Конан-Дойля... Я вже думав було, що доведеться провести на цій лавиці цілу ніч, коли так біля години першої до мене здалека донісся якийсь галас, що своєю мелодією нагадував щось з наших нічліжанських пісень. Згодом здовж алеєю появилася і швидко пройшла бричка, запряжена кінями, яка зупинилася перед входом до палацу.

Це і був мій Володимир Король, а з ним ще трое інших молодих, здорових, веселих хлопців, один з них німець. Вони щойно вернулися з гулянки... Мене прийняли вони бурхливо і радісно. Король показав мені дванадцять кімнат і сказав:

— Вибирайте! — Я вибрав одну невелику вниз, рогову з вікном до парку, поруч з кімнатою Короля. Була це весела, біла, ясна кімната з простим залізним ліжком, звичайною військовою ковдрою, старим просидженим фотелем і малим на тонких ніжках столиком. Одна звичайна електрична лампа звисала на шнурку зі стелі.

— Тут маєте все, — сказав Король. — І повітря, і цілий день сонце... Сніданок, обід і вечерю вам принесуть. І можете тут

писати вірші. Сьогодні тут порожньо, наша Зося пішла на танець, але завтра буде рухливо. Поведу вас показати господарство: двісті гектарів поля, шістнадцять корів, десятеро коней. Вмієте їздити верхи? Гарзд! До вашої диспозиції наш Фацет. Не кінь, а блискавка!

Ми ще трохи погугорили, і Король пішов. Його гості спали десь нагорі. Я лишився сам. Була година друга ночі. Через відчинене вікно лилося свіже повітря парку. І я дивувався...

Дні, які я тут провів, були днями відпруження, медитацій, загоряння на сонці, виїздів верхи, купання в річці. Це був мій улюблений місяць червень, його найкращі перші тижні, свіжі зелені дні, пахуче сонце, лагідні вітри, буревійні зливи. Я мав багато часу і проводив його переважно насамоті. На полях ішла праця, і мій господар весь час бував там. Інколи і я виходив у поле, йшов межами; свіжі, зелені ниви майорили під сонцем, дівчата у барвистих блюзках працювали на буряках, у повітрі гомоніли жайворонки. Або сідлав Фацета — чудове сотворіння яснокаштанової масти з гарними, великими, розумними очима, — і їхав м'якою дорожиною попід лісом у напрямі монастиря. Було тихо і радісно і ніщо не нагадувало війни...

Найближчої суботи мої господарі знов їхали кудись там на розвагу і запросили мене з собою. Ми застрягли в романтичному рестораничку на схилі гори з прекрасним краєвидом на гори. Тут було чимало військових, переважно летунів, була музика і молоді, веселі дівчата, які подавали гостям вино й каву. І був бурхливий настрій. Настрій молодости і безжурности...

У неділю ми з Королем відвідали одну українську родину, яка жила недалеко від нас. Нас частували, співали «Бодай ся когут знудив», «Кришталева чаша», «Ой, видно село». І розходилися пізньої години з дуже гарним настроєм.

Але в понеділок дев'ятого червня у нашому спокійному парку і порожньому палаці враз зробилося дуже шумно, дуже рухливо і дуже повно. Несподівано з самого ранку почали наповняти парк новенькі темносірої барви військові машини з танкетками і гарматками. Ціла протилетунська дивізія появилася перед нашими очима. Весь парк і весь палац були виповнені по вінця. Зароїлося від машин і людей. Приїжджали і від'їжджали блискучі мерседес-бенси і ДКВ. Виструнчені офіцери високих чинів заходили по сходах палацу. Наша трійця цивільних людей зовсім втопилася у цій повені війська. Ми були здивовані, збентежені і зацікавлені. Щось це та значить, щось це напевно значить.

Другого дня зрання до палацу почали під'їжджати великі блискучі машини, з яких висідали не менш великі і не менш блискучі військовики переважно генеральських чинів, а згодом наш широкий травник перед палацом весь був заставлений столами, фо-

телями, стільцями. Ще згодом появилася пара десятків офіцерів, які розсілися на фотелях; принесли чай і каву, почалася нарада.

Це був для мене винятково несподіваний випадок, що я міг на власні вуха прослухати таку нараду, що треба завдячувати особливій певності тих людей, які могли собі дозволити таку необережність. Вікна моєї кімнати виходили просто на ту поляну, були навстіж відчинені, я сидів у своєму фотелі з томиком Бальзака в руках і міг прекрасно чути весь перебіг наради. До мене ніхто не заходив і ніхто мною не цікавився.

Нарада тривала дві години, і після цього було ясно, що вже в цих днях на сході щось станеться. Обговорювалися тактичні пляни наступу і давалися розпорядження та вказівки. Мені не все було зрозуміле, але я зрозумів розпорядження про поведінку війська з мирним населенням сходу. Військо мало поводитися з населенням чемно, нічого собі не присвоювати, давати допомогу поворотцям з тюрем і концентраційних таборів та втримувати добрі стосунки з протисоветськими партизанами.

Це викликало у мене навали думок, родилися нові надії, уявлялися привабливі картини повороту, снувалися пляни роботи на рідних землях. Але все таки не вірилося, що це принесе нам справжнє визволення. Не було для цього передумов психологічних. Німці були в zenіті своїх перемог, їх воєнне щастя переливалося через край, їх тріюмфальні фанфари не вгавали, на заході, півдні і півночі все перед ними скорилося, лишається тільки схід — безпосередня і пряма мета їхнього підприємства. Пригадуючи мрії їх вождя, висловлені в «Майн Кампф», я не мав ніякого сумніву, що настав час, коли ті мрії мали б здійснитися. І покищо не було на це поважних перешкод. Схід з його Сталіном був готовий до капітуляції. Після фінсько-советської війни остаточно розвіялася легенда про силу советської армії, не були ніякою таємницею загальні настрої советського населення, і тільки якесь чудо могло врятувати червону імперію від повного розвалу.

Що ж до наших українських визвольних можливостей, то фактично вони були цілковито спаралізовані. Бомба, підсунута Валлохом-Яценком полковникові Коновальцеві у Роттердамі, виконала своє завдання на всі сто відсотків. Найбільша і, можливо, єдина політична сила західнього українства — ОУН перестала існувати. Те, що зісталося і що зараз діє у Кракові, це лише залишки, які взаємно себе нищать, а те, що є десь там, на сході, це цілковита terra інкогніта.

І взагалі сама собою, віддана «на власні сили», без союзників і заплілля, наша визвольна концепція реально не могла мати надії на успіх. Діяли, бо треба діяти. Вірилось у чудо, у якийсь сімнадцятий рік, у зміну умов війни, у полагодження наших внутрішніх конфліктів і, нарешті, вірилось у нашу країну. Там,

мовляв, справжнє вирішення справи, там не еміграція, там знайдуться люди, і вони, а не ми, будуть вирішувати. А в загальному хотілося зміни, вірилося у фатум і в остаточному на «якось то буде»...

Щоб більше щось довідатись, я заводив розмови з військовими. Вони охоче ділилися своїми враженнями, оповідали свої пригоди з минулих походів: польського, французького, бельгійського. Всі ці люди гартовані в боях і дуже добре знають своє діло. Ніхто з них не сумнівався, що ось-ось почнеться щось нове, і всі вони вірили в успіх.

Я вже другий тиждень сиджу на цьому дозвіллі, і мені кортить навідатися до Кракова. У суботу, 14 червня, мав відбутися мій другий виступ у Кракові, але я дістав картку від Олени, що доповідь не може відбутися, «бо маємо дуже пекучі актуальні справи». Що за пекучі і що за актуальні справи? Я мушу довідатися.

У середу, одинадцятого червня, мені трапилася військова машина, що їхала до Кракова і того ж дня верталася назад. Я негайно використав цю нагоду. Але в Кракові нічого особливого не довідався, на Зеленій ніяких змін. Ольжич, Сенік і Сціборський, як звичайно, постійно конферують з відвідувачами, у пропагандивному відділі також, як звичайно, цокотять машинки і друкуються «білі книги»... Загально між нашим громадянством не помітно ніяких змін...

За винятком хіба однієї: не застав Чирського. Минулої суботи його все таки вигнали до Закопаного. Олена оповідала, що упирався руками й ногами, але йому сказали виразно, що коли хоче бачити Україну, хай негайно їде в гори і сидить там, поки цього вимагатимуть лікарі. Олена наподоблювала вигляд Чирського, коли його відправляли на потяг... Ніби його зловили на якомусь недоброму вчинкові і вели до карцера.

— Але я їм ще покажу! — виголошував він патетично своє невдоволення, потрясаючи рукою, що нагадувала патик.

А за пору днів він прислав Олені листівку, у якій сповіщав, що має вже наречену, обов'язково одружитися, бо він «прагне дванадцять синів мати», як це «прагнув» Ольжич у одному з своїх віршів.

— Той Чирський! Той Чирський! — казала Олена. І дійсно, той Чирський!

Я оповів Олені про Броди, про Кальварію, про парк, про палац і, нарешті, про «наществіє» війська, а також про мої шпигунські подвиги.

— То значить війна, Уласе! Їдемо на Україну!

— Їдемо, Олено! «Перейдемо убрід бурхливі води», — нагадав я її вірша.

— Це вже як доведеться! — казала вона.

Олена хотіла б також побувати в Кальварії і дуже жаліє, що це, мабуть, не вдасться.

Увечорі я від'їхав назад до Бродів. У нашому зеленому парку, по його полянах і алеях вояцькі шатра, до палацу під'їжджали і від'їжджали машини. На другому поверсі палацу піпікали телефони і цокотіли машинки. Але вже не довго.

У п'ятницю рано все це військо спокійно й ділово зібралося і рушило в невідомому напрямі. У парку і будинку запанувала знову тиша і безлюддя, здавалося, гостріше, ніж було перед тим. Зосталися лише сліди від коліс машин і дивний, хвилюючий настрій тривоги, настрій війни, настрій походу, що його, можливо, найкраще висловлено геніальним поетом «Слова о полку Ігореві». Перед очима діялась історія і стояло огненне питання, що вона принесе для нас.

А в суботу другого дня я виїхав також до Кракова.

Настрої в Кракові ставали все густіші. Вечорами перед будинками прогулювалася протилетунська цивільна служба, а перед кожними дверима мешкань появилися посудини з піском і водою. За цим прийшов гострий наказ затемнювати вікна. Залізницею на схід, сливе без перерви, йшли транспорти війська, танків, гармат і автомашин. У повітрі стояв глухий гул їх ритмічного руху. Експерти намагалися відгадати критичну дату X-дня.

Сімнадцятого червня, згідно з нашим розкладом, я мав виїхати у мою подорож з доповідями, починаючи з Ярослава, а далі до Любліна, Холма і т. д. Перед від'їздом ми домовилися з Ольжичем, що в разі потреби я дістану від нього телеграму і маю одразу повернутися назад. Я мав адресу доктора Євгена Грицака.

Для мене ця подорож цікава тим, що я їду далі на схід. До Сяну. Додому. Переїжджаю знайомі місця — Велічка, Бохня, Тарнів, — дорога, яку я чотирнадцять років тому пройшов пішки на захід в рядах мого першого батальйону, шістнадцятого полку піхоти, який стояв у Тарнові. Тарнів — місто мого рекрутства і муштри. І там десь далі, у синяві гір, село Поремба, де лишилася моя Августа. Незабутні, ясні, голубі дні, дні молодого буяння, свіжі у спогадах, овіяні чаром життєвої екстази, мріями, тугою за далекими обр'ями і чужими, незнайомими берегами. Як зарез пригадую той вимарш з парадом і оркестрою на маневри в перші дні червня в напрямі на захід, який через Берлін, Париж і Рим довів мене аж до цього дня. Дивні і незбагненні діла твої, Господи, як сказав би цар Давид.

Нарешті, Ярослав, місто над Сяном, границя прадавньої Русі Великого Володимира. Після Закарпаття, вперше знов на українській землі, між автохтонними своїми людьми. І зупинився я, якщо не помиляюся, у родині Савицьких — дуже милих, гостинних людей. Ще крок, і там далі на обрії сама Україна.

Дуже успішний, при переповненій залі, виступ на тему нашої культури. Ще перед доповіддю, у товаристві знайомих, іду оглядати місто Ярослава. Рідко коли, за всю його довгу історію, могло воно так виглядати. На ринку перед радницею гори військового майна і виряду, на вежі радниці офіцери з біноклями без перерви обсервують протилежний беріг Сяну, валки військових машин стоять на поготові під газом, звернені до сходу. І все чогось чекає.

Мені захотілося наблизитися до самого Сяну і зблизька кинути погляд на той бік, як той козак за Дунаєм, що просив перевозу. Це була лише пара кілометрів гарним зеленим, широким лугом. Мені казали, що це не зовсім безпечне підприємство, бо сам берег засновано колючим дротом і входити туди не вільно. Але спокуса була велика. У товаристві трьох місцевих громадян ми вибрались у дорогу. Ми настільки набралися хороброоти, що вирішили зігнорувати колючі дроти і через їх лябіринти пробратися до самої річки, тим більше, що ніде нікого не було видно. Але щойно ми вступили на терен загорожі, як зовсім несподівано, ніби з-під землі, показався пограничник у сіро-зеленій уніформі німецьких поліцаїв. Гальт! Ми, розуміється, зупинилися і чекали на сторожа границі, не знаючи, що з цього вийде. Той спокійно підійшов до нас, при поясі мав лише револьвер, і запитав: — Ви куди йдете?

Я, як головний привідця, вийняв свої документи і почав пояснювати, хто я і чого тут шукаю. Я, мовляв, журналіст і мені хотілося б зробити з цього репортаж до преси.

— Збирайтеся і негайно відходьте, — відповів на це поліцай. — І будьте раді, що я вас не арештую, бо входити за ці дроти суворо заборонено.

Але все таки ми були над Сяном, дармащо другий його берег бачили лише здалека, там було зовсім тихо і майже безлюдно. Дорогою по тому боці проїхало лише одне вантажне, мабуть, військове авто, і це все...

Це була цікава, хвилююча прогулянка, дуже шкодую, що не зберіг у пам'яті прізвищ моїх прекрасних друзів з цього перебування в Ярославі. А коли я вернувся з цієї мандрівки, на мене вже чекала телеграма Ольжича. Отже вертатися!

Другого дня, дев'ятнадцятого червня, я був знов у Кракові. І зупинився на цей раз у директора Української споживчої кооперативи Миколи Бігуна, здається, на вулиці Баторія 17. До пані Марійки переїздом з Букарешту до Берліну прибув д-р Дмитро Донцов. Перше мое особисте знайомство з цією людиною, з якою я мав багато спільних інтересів і контактів, випало гаразд. Між нами тоді ще був лад і порядок, тільки не було часу на довші розмови, але все таки ми з пані Марійкою провели його на двірець й помахали хусточками на дорогу. Пані Марійка весь час

турбувалася його капелюхом, його сорочками, його краваткою, доктор задоволено при цьому посміхався.

Помешкання пана Бігуна являло своєрідний інтернат і моїми співмешканцями були такі видатні потентати нашої політики, як Сенік, Стіборський і ген. Капустянський. Мешкання було просторе, всі мали досить місця, господар був добрий, цікавий співрозмовець, цікава людина взагалі і видатний, по-моєму дуже розумний, співробітник ОУН, що, можливо, єдиний займався справжнім ділом, а не лише теоріями. Господиня, пані Бігунова, частувала нас найсмачнішими, як на цей час, сніданками, обідами та вечереями, що було особливо для мого шлунку справжньою благодаттю. І тут також вечорами відбувалися довгі дискусії на тему наших партійних клопотів, ініціатором яких здебільша був я, бо мені здавалось, що йти на Україну з нашими теперішніми болями — це значить свідомо нести туди громадянську війну. Ми були організованою, легальною анархією, і здавалось, що ніхто не шукав вирішальних засобів, щоб цьому запобігти.

Мені постійно ставили одно і те саме питання, а що ж по-моєму робити, і постійно давали пояснення, що все зроблене, але ніщо не дає рішення. По-моєму, казав я, для цього є лише дві вирішальні можливості: або ліквідувати нашу опозицію, або... коли цього не можна досягнути, ліквідуватися самим. Один фізичний закон говорить ясно, що двоє однородних тіл не може міститися в тому самому просторі. Треба було вести сувору, послідовну лінію організаційної дисципліни і не допустити до розвалу в зародку, а коли вже це сталося і нема іншої ради — робити найсуворіші висновки. І то в першу чергу від самих себе.

Моя думка викликала гостру реакцію. Це недоцільне, бо це не реальне. Вони бунтують сьогодні проти одного проводу, завтра будуть проти іншого. Це не лише політика, це засада, правопорядок, закон. Я з цим рішуче погоджувався, але пробував пояснити, що в даному конкретному випадку до цього треба ще й додати конкретний, реальний розум. Причиною нашого розбиття не є якісь суттєві вимоги і потреби, а особисті пристрасті, а інколи й забобони, витворені нашими ідеологіями про «сильних», «локликаних», «виключених», які людям, що не мають органічної «вищости», мотиличать мозки і паралізують їх добру волю. Протиставитися цьому можна лише засобами розумної поведінки, коли нема інших, більш радикальних можливостей. Не пряма, ніж на ніж акція, а щось більше, несподіване, оригінальне, і навіть не компроміс і не самоліквідація, а лише тимчасовий відхід з поля бою, бо дуже часто ухилення від боротьби з нерозумними або одержимими означає лише збереження енергії для боротьби іншими, більш доцільними засобами, які в остаточному приносять перемогу. Боротьба в наш час це не конче пряма, безпосередня, навіть з різними хитрими трюками, але примітивна

акція, а вияв вищої, творчої, позитивної ініціативи. Мені здавалося нереальним думати, що в цей час переможе якась одна сторона цієї справи звичайними негативними засобами ривалізації, як також мені здавалося, що вибирати котрусь з цих двох частин однієї цілоти — значило вибирати один з двох черепків однієї розбитої вази.

Але ці наші дискусії, як і всі цього роду попередні, не давали якихось позитивних наслідків. Були засвоєні певні второвані поняття, певні шаблони, певні «засади», певний так званий досвід з різних чужих прикладів, і змінити цей трафарет протягом такого короткого часу не було можливе. Все йшло засвоєним порядком, а час невмолимо наглив.

І були це винятково вагітні судьбоносними рішеннями дні, від яких мав змінитися хід історії цілого нашого континенту, ба! цілої планети. Це були години, коли дослівно відкривалися сторінки історії нової епохи, від яких дуже часто залежало — бути чи не бути... Напруження висіло видимо в атмосфері, і мій приятель Бжеський — універсальний знавець усіх справ, виражував, як астролог, математично день і годину, коли це має початися.

Сподіваючись нищівного налету «сталінських соколів» на такий важливий стратегічний пункт, як Краків, він відпровадив негайно своїх улюблених папужок у безпечне місце за місто, а мені зателефонував напередодні, щоб я негайно прийшов і забрав валізу, яку я в нього залишив, бо він не може ручитися за її збереження, на що я йому легковажно відповів, що ні в якій подібній небезпеці для моєї валізи я не вірю, а коли б це й сталося, то така скромна жертва, як моя валіза, у такій великій справі не буде для історії помітна.

Я ніколи не мав великої віри у воєнні сили Росії, маючи на увазі її історичні приклади кримської, японської і першої світової воєн. Тепер же, після макабричних років канібальських експериментів з різними куркулями, підкуркульниками, континентальним людожерським голодом, ця віра була ще менша, але в даному конкретному випадку ми обидва мали рацію. Бжеському було значно легше вгадати день і годину початку війни, ніж повірити, що велетенська летунська фльота ССРСР не тільки не зітре такого важливого стратегічного центру, як залізничний вузол Краків, але не скине майже ні одної бомби на територію тодішнього Генерального губернаторства взагалі; щобільше — велика советська наземна армія, що стояла насупроти і складалася з 139 дивізій різного роду зброї, не дасть на цей бік ні одного гарматного пострілу.

Цю дивоглядну містерію, яка була несподіванкою не лише для Бжеського, але і для всього генерального штабу Гітлера, з незрозумілих причин історія цієї війни чомусь делікатно замов-

чує. Совети роблять це з сорому, бо це справді був унікальний випадок безсилля, їх союзники на заході роблять це з незнання ситуації або з бажання не ображати союзника, німці ж все відписують на рахунок своєї прецизно приготованої і не менш прецизно виконаної несподіваної атаки. В кожному разі несподіванка вислідом цієї атаки здивувала цілий світ. Тодішній міністер закордонних справ Італії Чьяно у щоденнику з 29 квітня того року пише: «Німці у своїх бюлетенях описують перемогу в Росії у простих і тріумфальних тонах. Також Ріббентроп телефонував до Альф'єрі, що хід операцій здивував найбільш оптимістичних передвісників». Черчілл у споминах зазначає: «Советські вожді, засліплені своєю догмою, не зробили тих заходів забезпечення, що диктувалися глуздом... були заскочені зненацька і на початку жажливо розгромлені...»

Але майбутні історики напевно не будуть задоволені лише цими поверховими сентенціями, бо вони висловлюють лише частину правди. Не можна допустити, щоб у всьому цьому була лише глупота Сталіна, непоінформованість його генерального штабу і нездатність його повітряних та наземних воєнних сил. Розуміється, Сталін був «засліплений» певними своїми доктринами; розуміється, для нього зудар з Гітлером був тяжчою справою, ніж боротьба з неозброєним селянством або троцькістами-бухарінцями. Але не можна повірити, щоб його воєнний штаб не знав, що діється за Сяном, коли це все робилося зовсім одверто, а в Кракові про це знала навіть кожна дитина, яка хотіла цим цікавитися. Отже, на нашу думку, пояснення цього так: коли Бог хоче когось покарати — відніме тому розум, це для советських верхів, але для всієї величезної, монолітної, безгласої і по суті чорної маси так званого советського народу важило те правило, що його влучно характеризує знаний автор філософії маси Ортега і Гассет: «Коли ми хочемо зрозуміти якусь епоху, то першим нашим питанням має бути: хто правив тоді світом?» І далі той самий автор зазначає: «Треба відрізнити насильне захоплення влади від природного панування чи правління. Правління є нормальним проявом авторитету, і воно основане на громадській думці — сьогодні так само, як і десять тисяч років тому, як серед англійців, так і серед бушменів. Ні одна влада у світі ніколи не опиралася на щось інше, як на громадську думку». Свого часу відомий Таллейран казав Наполеонові: «Багнети, мій пане, годяться для всього, крім одного: на них не можна сидіти»...

Відповідь на це одна: советська влада ніколи не була вислідом природного панування чи правління, а штучним, насильним захопленням влади, від початку до кінця засобами хитрости, настирливості, воєнної зброї і рафінованої поліційної системи. Загальна громадська думка була, е і завжди буде проти цієї

влади, і саме якраз таким загальним вислідом цієї думки, таким її пасивним, майже самозгубним плебісцитом і була ця війна, яка з першого дня принесла повний і вирішальний розгром влади, яку одначе зберегли при житті та зробили навіть переможною лише і виключно, з одного боку, маніякальна антиполітичність гітлерівської політики, а з другого — життєва категоричність західніх так званих капіталістичних сил на чолі з Англією і США.

Черчілл з цього приводу у тих самих спогадах пише таке: «До самого нападу Гітлера на Росію советський уряд, очевидно, не турбувався ніким, за винятком самого себе. Після ж нападу його поведінка природно стала ще більше знаменною. До того, советська влада з крижаним спокоем дивилася на крах фронту у Франції 1940 року і на нашп зухвалі зусилля створити фронт на Балканах 1941 року. Вона подала значну економічну підтримку нацистичній Німеччині і сприяла їй у всьому, де тільки могла. Тепер, обдурена і захоплена зненацька, вона сама опинилася під огненним мечем Німеччини. Її першим заміром, що пізніше стало планомірною політикою, було просити всілякої допомоги у Великобританії та її імперії, тієї самої імперії, плян розподілу якої між Сталіном і Гітлером за останні вісім місяців так захопив увагу советської влади, що вона не запримітила приготувань Гітлера для війни на сході. Тепер советський уряд, не вагаючись, звернувся найбільш настирливими і різкими висловами до повної турбот Британії, яка і сама вела тяжку боротьбу, вимагаючи постачання зброї, якої так бракувало і самим британським арміям»...

Розуміється, така допомога, і не лише зброєю, але і всіма іншими необхідними матеріялами, прийшла. І дали її капіталісти. Ті самі, що проти них була спрямована вся увага комуністичної сили. І це врятувало комунізм для його майбутніх атак проти західнього світу. А одночасно це закріпило надалі панування цієї влади над величезним простором світу і звело нанівець усі величезні жертви народів того простору, які були принесені, щоб від цієї влади звільнитися...

У перші дні війни увесь той величезний фронт від Балтицького моря до Чорного являв собою одну величезну пасивну масу, яка тільки чекала відповідної миті, щоб перейти на бік ворога або дослівно тікати хаотичною, до краю перестрашеною юрбою у глибину країни. І ця пасивність і безрадіність мала одне психологічне підложжя: поневолення! Поневолення соціальне, поневолення національне, поневолення індивідуальне! Народ перетворився у юрбу, масу, чернь, безликість.

Але факт був фактом. Сталось. Вечір напередодні цієї події я провів у ресторані Бізанця у товаристві Олени Теліги. Не дивлячись на настрої, на суворе затемнення, життя цього бурхливого

ресторану йшло своєю чергою. Було, як звичайно, повно публіки, рухливо і гармідерно. Всі мали добрий настрій, діяла наркотика загальних подій, відчувалося свято, парада, цирк, настрої абстракції. Невідомо, здавалось, яким чином хтось ще сіє чи косить жито, існують ресторани, ходять трамваї, шийються чоботи. Над землею у планетарному розмірі творився біблійний світовий потоп, загибель Помпеї, вибух Кракатав. Це був шалений танець на вулкані, пир під час чуми.

Ми з Оленою не довго були самі. Звідкілясь появився Горліс-Горський, а де Горліс-Горський — там і «бляла глүфка», а де «бляла глүфка» — там і Ростислав Єндик, а де збирється така блискачка п'ятка разом, там, розуміється, і гамір, і дискусії, і вирішуються світові проблеми, і виливаються гарячі серця.

До себе на помешкання я прийшов пізно, а рано прокинувся під звуки «Дойчлянд, Дойчлянд», що доносилися через відчинене вікно сусіднього будинку через вулицю. Я одразу збагнув, що сталося, а потім почули всі незвично схвильований і ще більше патетичний голос відомого Геббельса, який на весь світ сповіщав, що найбільша в історії німецького народу епоха почалася, що великі армії німецького народу на сході Європи цілим фронтом пішли у «проти наступ»...

Розуміється, весь наш будинок був на ногах і вся наша увага була скупчена на радіоапараті. Ми довідалися, що вже в цей час були засипані бомбами летовища Ковна, Вільни, Смоленська, Менська, Києва, Одеси, Луцького, Ковля, Новгород-Волинського, Львова, і нашим єдиним бажанням було почути, що каже з цього приводу Москва.

Але Москва мовчала, як зачарована. Там лише бурчала якась музика і якась жінка оповідала для дітей казки. Щойно о дванадцятій годині якимсь глухим, неприродним, дуже схвильованим голосом заговорив «наркоміндел» Вячеслав Молотов, який проголосив, що ворог порушив священні кордони «родіни» і почалася війна.

Отже сталося! Те, чого чекали, сподівалися, надіялися — сталося. Ця неділя, цей 22 червня — границя між вчора і завтра, перед нами.

І що мали робити ми? Еміграція? Зелена вулиця? Розбита ОУН? Нічого іншого, як іти по слідах війни на той наш зачарований схід, ту нашу безмовну батьківщину, по землі якої, як і в давні часи, гарцюють ворожі армії, не питаючи нашої згоди і не бажаючи там нас бачити взагалі. Але та земля — наша земля, там нас хочуть бачити, і ми там хочемо бути, і ми там будемо. І також нікого не питаючи. До Кракова, як на Клондайк, під час золотої гарячки, потягнулися зо всіх кінців Європи втомлені чужиною люди, які хочуть вернутися туди, звідки походять їх батьки, діди і прадіди, де вони хотіли б закінчити дні свого жит-

тя. Кабінети Ольжича, Сеника і Сціборського заповнилися міністрами, генералами, інженерами, артистами... Ну, і звичайними людьми без титулів, які хотіли лише там бути і щось там потрібне робити. До цих останніх належав і я.

Я знав, що Україна давно вже «обсаджена» міністрами і губернаторами, що існують уже готові уряди і генеральні штаби, і розумів, що це також потрібне, лише моя скептична вдача не сприймала самої механіки цього явища, часто дуже прямолінійної, майже наївної, не говорячи вже про розподіл кольорів, які між собою гармонізували. Я боявся їх темпераменту, відсутності почуття міри і політичної незрілості.

Протягом минулих десятиліть у нас витворилося певне переконання, що в Європі єдино Німеччина може бути зацікавлена постанням України в самостійній формі. І не тільки у нас. Таке переконання мали у Польщі, у Москві, у Парижі, можливо, навіть у Лондоні. Нас же фактично взагалі «видумали» німці, так само, як і мавпу. Навіть Шевченко вважався німецькою інтригою, а щодо Грушевського, Петлюри й інших, то й не говори.

Але для німців та наша коломийка з «братами слов'янами», «за нашу і вашу вольносьць», «нет, не било...», Валуєвим, Грабським, Дмовським, «собачим язиком» і «дзітчю гайдамацкою» була лише справді інтригою, і настільки вигідною та корисною, що давала їм у руки аргумент нашої слов'янської політичної неформленості, а тим самим право використання нас як засобу, що для такого фантаста і посланця неба, як Адольф Гітлер, здавалося зрілим оочем, що мав би сам упасти в його пелену, разом з пшеницею, Донбасом і Кривим Рогом.

Але засадничо лише фантазія кайзера Вільгельма II і «посланництво» «фюрера» змусили цей народ виступити проти заповітів Бісмарка і вступити на шлях мілітарного підбиття Росії, бож від Івана Грозного і аж до «Сталіна рідного» німці тільки те й робили, що будували Росію. Це і був фактично їх «драні нах остен».

Ця традиція і тепер була дуже живою у широких і найширших масах німецького народу, і лише почуття їх меншевартості, розвинуте Гітлером до гістерики, створило з цих традиційних русофілів штучних, пробіркових антиросів. Мовляв, германська (читай — німецька) раса — це не лише філософи і музики, а також конкістадори, либонь трохи запізнені, які одначе своє ще надолужать. Про це ясно глаголе і така універсально всеглаголюча публікація, як «Майн Кампф». Але ні про яку українську самостійність у ній нема ані натяку. А якраз навпаки. Лише здобуття простору і тільки.

Також засадничо і між нами не було аж таких наївних, щоб цієї музики не розуміли, тим більше, що за нами була Карпатська справа, і ще тим більше, що на наших очах розпадалися і підгор-

талися під ласкавий «протекторат Гросдойчен Райхес» багато заангажованіші історично держави, ніж ми. А до того надзвичайні початкові успіхи воєнної машинерії вождя німців так запоморочили йому глузд і допровадили його до такого ступня маніяцтва, що ні на яке розумне співробітництво з цією силою априорно не було місця.

Але треба визнати, що вони хотіли «чесно» здобути своє право на виключність і ні на яке співробітництво не квапилися. Ціле своє це світове підприємство, а в тому числі також і «Барбаросса», вони хотіли виконати власними силами, щоб опісля мати «моральне» право на весь луп. Навіть їх найближчому союзникові Муссоліні була відмовлена співучасть в інвазії на Британський острів і лише з чемности та ласки було дано згоду на кілька дивізій італійців, румунів та угорців у східньому поході, дармащо Муссоліні пропонував для цього аж сорок дивізій. Хоча цю своєрідну «чесність» треба пояснювати не самими моральними причинами, а й також чисто практичними розрахунками. У їх блискавичній війні вайлуваті цивіляки у військових уніформах інших армій могли б їм лише заважати, а такий незаперечний речник цієї справи, як славетний д-р Й. Геббельс, у щоденнику від 13 лютого 1942 року цю проблему вияснює таким способом: «Ми заробляємо цю війну не лише проливанням нашої крові, але постачанням також матеріалів і праці. І буде лише справедливо і законно, коли ми заберемо провідництво над Європою остаточно в наші руки після війни і не дозволимо відхилити нас від нашого наміру ніякій іншій державі, якого б розміру вона не була і які б перебільшені претенсії вона не ставила. Німецький народ мусить стільки перестраждати і стільки витримати; він фактично здобув гегемонію над Європою і має на це моральне право». Ця ремарка була призначена для італійців та еспанців, але ще в більшій мірі вона стосувалася всіх інших.

Не мимгали вони нічого й від нас. Ми для них сливе не існували. Ніяких політичних контактів, ніяких натяків на співучасть. Нам дозволялося лише більш-менш вільно рухатися у цьому просторі і лише окремі поліційні чинники старанно нотували наші рухи, щоб пізніше витягнути з цього відповідні висновки. Як також їх завданням було каламутити нашу воду, підривати наші сили з середини і в першу чергу, розуміється, ОУН, що їм досить легко давалося.

У таких умовах ми йшли на Україну. Ми вирішили йти туди проти їх волі, робити свою політику, ставити «Майн Кампф» перед доконаним фактом, знаючи, що війна дуже часто міняє початкові свої засади і що в процесі її розвитку може статися багато. І в кожному разі ми не сміли бути пасивними спостерігачами цієї великої трагедії, а повинні бути також її співучасниками.

Саме з цих причин між обома частинами ОУН знялася велика

ривалізація, і саме тому пожвавилася робота і на нашому секторі. Наради чергувалися, ми з Ольжичем мали їх також досить, і не лише офіційно на Зеленій, але й неофіційно у склепику на Маріяцькій площі, де подавали старопольський мед, а також під час прохідок на Плянтах. Дискутували про тактику нашої поведінки взагалі, про можливості походу на схід, про завдання, які нас там чекають. Наслідком цих розмов була моя подорож до Праги 26 червня, де я мав організувати велике громадське віче з моєю промовою, в якій я мав з'ясувати теперішні події без робленого ентузіязму, але і без великого песимізму. Це було конче потрібне, щоб зрівноважити настрої нашого громадянства.

До речі, моя перепустка до Генерального губернаторства була ще дійсна всього чотири дні, а іншої я не мав надії дістати, тому я мусів квапитися, щоб за ці чотири дні повернутися до Кракова. Далі я мав лишитися без перепустки лише з моїм чужинецьким паспортом. Зрештою, паспорткові справи на цьому терені були досить заплутані, ними фактично не дуже цікавилися, свого приїзду до Кракова я ніде не реєстрував і не думав цього робити на майбутнє.

У четвер, о 8 годині 23 хв. вечора, прямим експресом я виїхав до Праги. Приємно було знов опинитися на чеській території. Все таки я звик до цієї країни, і вона мені по-своєму імпонувала. Чехи між слов'янами найбільш формально, культурно і політично оформлений народ з розвиненим почуттям людської, національної свідомості й дисципліни. Їх порядок, їх спокій, їх чемність — «ма уцта! Декую пекне! Просім уцтїве!» Ніяких заколотів, ніяких скандалів. Спокійна, довірлива, вільна атмосфера і величезна різниця між окупованою Чехією і окупованою Польщею. У Чехії лише глибокий загальний траур, але без гістерії і конвульсій. У Польщі натомість ніякого трауру, але повно метушні, лементу, неладу, бруду, мов на орієнтальному базарі. А разом повно підземного гострого гніву і протесту з бомбами, пострілами, де кожний спекулянт здається одночасно атентатчиком, і не відомо, чи в його валізі масло чи гранати.

О восьмій рано я знов у Празі. Прага цих років чітко відрізнялася від її часів колишніх. Траурно тиха, скромно провінційна, свідомо замкнута в собі і посіріла. Але разом педантично непорушна у своїх формах щоденного побуту.

Як звичайно, радісна зустріч з Марусею, яка далі працює у своїй аптеці. Наше помешкання завжди порожнє, мовчазне, мій робочий стіл, моя писальна машинка, моя невеличка книгозбірня і купи моїх паперів сумно нечинні. Але я так мало маю часу, щоб на цьому зупинятися. Лише пара годин відпочинку, і я вже прямую до УНО, яке знаходиться на Малій стороні, на вулиці Юзефській 8, одразу побачення з його головою Миколою Гала-

ганом, і одразу на другий день у великій залі Народного дому на Віноградах призначене віче.

З Миколою Галаганом, не дивлячись на різницю нашого віку, нас в'язала стара дружба. Колишній відомий діяч Соціал-демократичної партії, політичний діяч УНР, український посол до Угорщини, член правління відомого Українського громадського комітету часів Шаповала в Празі, тепер завжди активний діяч в рамках націоналістичного середовища і довголітній голова Українського національного об'єднання.

Карпатські події, де він брав також активну участь, порядно його підкосили. Він був заарештований у Хусті, чудом уник розстрілу, перебув угорське ув'язнення в Тячеві, але, не дивлячись на це, не здавав позицій, був завжди активний, завжди у формі, його вільгельмівські рудуваті вуса були в найкращому порядку, а його чорний твердий капелюх був завжди на висоті завдання. Наші зустрічі були завжди радісні, ми мали про що говорити, і такою ж була наша зустріч тепер. Пригадавши собі, як ми разом з ним зустрічали початок війни в Берліні, ми одразу приступили до роботи.

Другого дня, о третій годині по обіді, велика зала Народного дому була вщерть виповнена публікою, дармащо на повідомлення ми мали всього один день. Це вказувало на надзвичайну гостроту зацікавлення подіями. Всі чекали чогось втішного. Але розпука — я не міг нічого втішного сказати. Багато менше, ніж на вічі у цій самій Празі, коли виникла справа Закарпаття. Тоді вірилось у перемогу, тепер була лише надія. Моїм завданням було довести це до свідомости публіки без паніки і без надто рожевих ілюзій.

Після промови було багато запитань. Усі хотіли знати, що буде. Також усі хотіли йти на Україну і боротися за її свободу.

Другий день — неділю, ми провели удвох з Марусею; соняшній, гарний літній день. День, який ніколи не забувається. О десятій вечора вона провела мене на двірець Вільсона, я попрощався з Марусею і Прагою і другого ранку, біля восьмої, був знов у Кракові.

Увечері того ж понеділка, 30 червня, ми сиділи з Маланюком у каварні Бізанця, коли прийшла нагло вістка, що у Львові через радіо була проголошена самостійність України. У каварні, як звичайно, було багато публіки і ця вістка всіх наелектризувала. Я прийняв її мовчазно і спокійно. Усе це, розуміється, дуже гарно, але воно не дасть більше, ніж ще одну святочну дату, яких ми маємо так багато. Свідомість цього паралізувала мою радість.

Після цього в мельниківському таборі було помітне збентеження. Багато дискусій, багато коментарів. Не всім імпонував склад проголошеного уряду та його прем'єр Стецько. Ольжич прийняв цю справу мовчазно, а лише згодом висловив думку,

що тепер нарешті німці відкриють свої карти. І вони дійсно в скорому часі їх відкрили. Усіх членів новопроголошеної влади, як також цілу верхівку ОУН (Б) було взято під контроль. Спочатку лише превентивно і делікатно, а згодом зо всією суворістю завойовника. Олена, як звичайно, була невдоволена, що проголошення зробили «вони», а не «ми»; чому це завжди так є, що «вони» скрізь перші. Я намагався пояснити, що це явище природне, і тут нема чого дивуватися. Ми ще молоді, а вони значно молодші.

У цей час я мав трохи вільного часу, мої подорожі з доповідями відпали, а тому я вирішив провести його знов у Брідській Кальварії, лише на цей раз я запропонував їхати зо мною також Маланюкові. Маланюк, що появився у Кракові у цих днях, мав також час, і він охоче прийняв мою пропозицію. У середу, 2 липня, ми виїхали.

Це були гарні дні, дні сонця, зеленого збіжжя, співочих птахів. Ми багато часу перебували в природі, у парку, в полі, в лісі і навіть пробували ловити рибу. Також від душі наговорилися, як це звичайно буває між людьми, що мають багато спільних думок та інтересів. Наш час давав для цього багато матеріялу з його дивоглядними подіями та його містичною природою. Історіософічні теми завжди цікавили нас, і ми з приємністю поринали в їх глибини. Велика внутрішня тривога за долю нашої справи не покидала нас, і ми намагалися збагнути її причини. Ми розуміли, що загальна наша постава у цих подіях недостатньо законотвірною, що ключа її розв'язки ще не знайдено, що нам ще не цілком відомо, які саме рушійні сили сучасного світу нам властиві, а тому, можливо, нам так тяжко знайти наш «провід» і створити наше «державне думання». Можливо, що в цьому таїться причина культу Шевченка, який знайшов теорію нашої істини, яка вимагає від нас лише реалізації. Не Маркс, не Ленін, не Гітлер і не Ганді, а саме Шевченко.

Але Шевченко — це теорія. Практика нашого світу це все таки Гітлер. І Сталін. Шевченко вимагає «бути людиною» і просить Вашингтона з «новим і праведним законом», а Гітлер-Сталін не вимагають аж таких високих потреб. Для них вистарчає «до 'дної ями...» І в цьому протиріччі виросло покоління, яке сьогодні творить нашу дійсність.

Такою ж вічною і невичерпною темою є для нас та духовість, що виростає там, за тією неприступною межею, мірою речей якої є Тичина, Бажан, Рильський. Як ті там дадуть собі раду, будучи безпосередньо між Сталіном і Шевченком?

У загальному Маланюк більш стихійно східній, ніж я, але своїм побутом він більше західній, ніж я. Він, мабуть, не піде переходити «Сян-річку» вбрід і воліє переїхати її конвенційним мостом у конвенційному авті.

Ці дні, до суботи 5 липня, проминули для нас непомітно. У суботу зрання прощалися ми з нашим господарем, нашим парком і нашими житами, а вже увечорі того ж дня, після зустрічі у «Полтаві», ми з Оленою відправили Маланюка на двірець. До Варшави.

У Кракові ці дні знаменні тим, що все його українське населення готується до виїзду. Назад, додому, до Львова, на Україну. Всіма шляхами і всіма можливостями. Лише горе, що покищо ані шляхів, ані можливостей... Ці дні показали навіть найбільшим оптимістам, що Україна, яку відкривають колюмби « нової Європи », не для нас, ми там зайві, і доля її передрішена принаймні на тисячу років наперед. І нема відклику. Не допомогло тут і проголошення 30 червня, а може навіть воно пошкодило. Загально стало відомим, що дозволів на переїзд туди ми не дістанемо, хібащо буде на це якась виняткова конкретна потреба.

Але український Краків на таке « не вповає ». Розуміється, сісти до потягу або авта і в'їхати врочисо на головний двірець Львова є утопією, але є багато й інших доріг та засобів. Наприклад, підобитися під якесь « штелле » і за пляшку горілки дістати мандат на Україну. Або під виглядом незамінимих фахових сил. Або знайти якусь впливову пружину... А найголовніше — старий, традиційний, випробуваний пашпорт нашого часу — « зелена праниця ». Навпростець, убрід, серед темної ночі, під музику вітру і дощу. Маленький ризик, але велика щирість і незалежність.

Я, розуміється, також готувався на Україну. І то в першу чергу, при всіх погодах і при кожній можливості. Вибираючи засоби, я зупинився на останньому — « зелена границя ». Саме той, яким я прийшов сюди. Урядова моя перепустка скінчилася, пашпорт мій дійсний тільки для Райху і Протекторату, на нову перепустку не було надій, тому лишається тільки один вихід — ризик.

Я не знаю, під яким виглядом мала б рушити на схід наша Зелена вулиця. Ольжич мені про це не каже, і я його не питаю, але моя ідея « зеленої границі » є для нього цілком зрозумілою, і він її акцептує. Мені потрібно лише надійного товариша для допомоги, рівноваги і певної симетрії почуттів. І дуже скоро такого товариша я мав. Щось близьке й адекватне. Олена Теліга. Поетка, фантастка, реалістка й ідеалістка в одній подобі.

На перший мій натяк вона захоплена відгукнулася. Більше. Це ж її візія — « перейти убрід бурхливі води ». Ніякі « білі коні », ніякі чуда. І ми почали завзято готуватися в дорогу.

Ольжич пропонував приєднати ще до нашого товариства Ростислава Єндика і ще там когось. На Єндика я погодився, але на « ще там когось » — ні, бо це не туристика, і більший гурт людей робив би нам лише труднощі. Єндик, розуміється, також погодив-

ся. Пригадується короткий діалог Єндик-Олена у «Полтаві», здається, напередодні нашого походу.

— Так слухай... Йдемо, чи що? — каже Єндик своїм бурчливим тоном.

— Розуміється, йдемо, — каже Олена.

— Але слухай! Це буде раненько... Як спізнишся — чекати не буду! — погрожував Єндик.

— О, ні... Не чекай, Ростуку, — казала Олена.

Тієї ж суботи ми провели з Оленою останній вечір у ресторані Бізанця, мали незвично гарний настрій, замовили вечерю і якоїсь «краков'янки», говорили до нестями. Я пригадував свої «зелені границі», Олена свої.

— Це було десь двадцять третього року, — пригадую, казала вона, — як ми з мамою йшли з Києва до Польщі. Нас переводила якась контрабанда. Ніч, дощ... Нас дві жінки і здоровенний козарлюга. Мама дала йому п'ять золотих червінців. І це не була лише границя, особливо для мене. Мені п'ятнадцять років, я ж народжена у царстві імператора всіх ройсів, вихована на мові Пушкіна і враз, перейшовши границю, опинилася не лише в Польщі, що здавалася мені романом Сенкевіча, не лише «в Європі», але й у абстрактному царстві Петлюри, що говорило «на мові» і було за «самостійну». Ви це ледве чи можете зрозуміти... Уявіть собі великодержавного, петербурзького, імперіального шовініста, який з перших дитячих років звик дивитися на весь простір на схід, захід і південь від Петербургу, як на свою кипшенькову власність. І якого не обходять ні ті живі людські істоти, що той простір заповняють, ні ті життєві інтереси, що в тому просторі існують. От така собі Богом дана Русь, у якій всі ті «полячішки і чухна» лише «дрянь», яка кричить, що їй «автономія нужна»... Мегаломанійна атмосфера, у якій одначе відбувалися «умопомрачальні» процеси у вигляді контрорєсійної і контрапунктальної культури.

Але повернімося до дійсности! Говоримо про Євгенію Гранде, як казав Бальзак. Говоримо про себе. Я не була киянка. І не петроградка. Я була петербуржанка. Я там виросла, там вчилася, там провела війну, там насичувалася Петром I, Катериною Великою... Ну й, розуміється, культурною імперією, главою якої був Олександр Сергійович Пушкін.

І от коли я опинилася в такому ультра-франц-йозефському містечку, у якому люди говорили чомусь, як мені здавалося, праслов'янською мовою, що звалося Подебради, в новій, маленькій Чехо-Словацькій Республіці, з царствующим професором Масариком, я була приголомшена, що мій власний батько, відомий і заслужений, справжній російський професор Іван Шовгенов, якого чомусь презвали на Шовгеніва, є не що інше, як ректор школи, яку звать господарською академією, де викладають «на

мові» і де на стінах висять портрети Петлюри. І, о жаж! Навіть приватно і навіть дома говорять на тій самій «нікому не зрозумілій», як у нас звичайно казали, мові.

Уявіть мої переживання! Я була вражена, ображена. Цілі роки я воювала з батьком, а згодом і матір'ю з приводу цього. Мої рідні брати Лев і Сергій і до цього часу не здають позицій великодержавності, а Сергій навіть править там за «істинно русские люди» з табору Денікіна та Врангеля, з ними я приятелювала, читала Гумільова, громила сепаратистів, і знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого Савла стала не менш гарячим Павлом? З гордості.

Сталося це дуже несподівано і дуже швидко. Це, можливо, була одна секунда... Це було на великому балю у залах Народного дому на Виноградах, що його улаштував якийсь добродійний комітет російських монархістів під патронатом відомого Карла Крамажа. Я була тоді у товаристві блискучих кавалерів, ми сиділи при столику і пили вино. Невідомо хто і не відомо, з якого приводу, почав говорити про нашу мову за всіма відомими «залізяку на пузяку», «собачій язик»... «Мордописня»... Всі з того реготалися... А я враз почувла в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знала чому. І я не витримала цього напруження, миттю встала, вдарила кулаком по столу і обурено крикнула: «Ви хами! Та собача мова — моя мова! Мова мого батька і моєї матері! І я вас більше не хочу знати!»

Я круто повернулася і, не оглядаючись, вийшла. І більше до них не вернулася. З того часу я почала, як Ілля Муромець, що тридцять три роки не говорив, говорити лише українською мовою. На велике здивування усіх моїх знайомих і всієї Господарської академії. Батько й мати з цього раділи, а брати оголосили мене «ревіндикованою». А вже раз ставши на цю дорогу, я не залишилася на півдорозі. Я йшла далі і далі... Зустрілася з писаннями Донцова, пізнала Липу, Маланюка, Мосендза. Ми заговорили про призначення України мовою Шевченка, і тепер я повертаюся до мого Києва. І чи ж не є цей довгий шлях моєї одиссеї нашим довгим шляхом взагалі, і чи не варто нам бути учасниками такого переродження, замість второваного, казенного, накинутого і неприродного стану, в якому Петербург чи Петроград, чи Ленінград хоче бачити грандіозну проблему, якою є штучний зліпок мов і рас, що є Советським Союзом. Уявм собі на хвилинку тупого, впертого ігноранта — російського шовініста у ролі, скажемо, розумного стратега, замість безглузлого стратега. Уявм собі, які шалені можливості мали вони в минулому. З якими аспіраціями культури, якими можливостями господарства. Коли б, замість політики «собачої мови», та обрали полі-

тику розуму, гідности, як своєї так і всіх біля себе. Тож Російська імперія весь час колеться і розсипається, як розсохла бочка, не тому, що вона різномовна, а тому, що вона вперто хоче бути одномовною. Що вона силує до сполуки елементи, які не сполучаються. Насилувана правда, зневажена гордість помститься в поколіннях. По-доброму можна зробити багато, по-злому — нічого. Тут не допоможе НКВД. Для тупих, для дурних, для хворих — так. Але не для мене, не для вас . . . О, змусити! Це можливо. Хвилево. Але не вирішити, не перемогти. Не здамся ганьбі ніколи і нізащо!

Можливо, я не точно передав її слова і вислови, але передав її думки і наставлення. Того ж вечора і в тому ж тоні ми перебрали багато тем. Верталися біля другої години ночі з наміром уже завтра почати остаточні збори в дорогу. До речі, вони дуже прості. Я мав взяти лише один наплечник, Олена мала б лише ручну торбу. З допомогою Миколи Бігуна нам удалося дістати для неї міцні нові черевики. Для себе я змобілізував нові чоботи з високими халявами і штани-рейтузи.

У неділю, біля десятої, я востаннє відвідав Ольжича на його Зелений. Як прийдемо до Львова, маємо одразу включитися в роботу редакції. Щоб улегшити перехід Сяну, Ольжич дає нам адресу зв'язкового в Ярославі, що мав би допомогти нам перейти річку. На прощання Ольжич проводить мене до передньої кімнати, і саме в цей час велике, від підлоги до стелі, дзеркало в золоченій рамі, що стояло біля передньої стіни, поволі відділяється, хилиться, падає і розсипається на шматки. Це було тринадцяте число, а до того розбите дзеркало ворожило б нам смертельну невдачу. На цей грюкіт з сусідніх дверей висунулася голова Сціборського, він глянув на розбите дзеркало, похитав докірливо головою і сховався назад. Ми з Ольжичем обмінялися питальними поглядами, без коментарів розпрощалися, і я вийшов.

Про цей епізод я нічого не згадував Олені. Весь цей день ми провели з нею в розшуках за різними речами. Я роздобув для себе сорок роліок фільму для свого «Цайс-Ікона» та різних інших дрібниць, яких на сході тепер не дістати. На ніч я перейшов до Теліг. Завтра о 4 год. 30 хв. ранку наш потяг відходить до Ярослава.

Цієї ночі спалося мало. Звечора, дармащо завтра треба рано вставати, довго розмовляли. А коли лягли — не спалося, забагато думок. Я спав на каналі передньої кімнати, було душно, щось докучало. Теліги, чути, також не дуже спали. О третій ночі вже вставали, здавалося, все готове, а тут, диви, так багато ще не готового — і того бракує, і те забули . . . Михайло, звичайно, пакує, а при тому, також звичайно, бурчить: «І де це вона завжди подіне?» . . . «І що це за мода класти речі не на місце?» Олена щось також говорить, але її не чути. Її справа — одяг, обличчя,

зачіска. Треба ж розуміти, що вона вибирається до Києва, до самого Києва, і як тут не чепуритися. До всього не проспана ніч і обличчя в таких випадках не зовсім свіже. А Михайло пізніше благальним тоном просить мене:

— Але ви за нею пильнуйте... Бож ви знаєте... Все згубить...

Я, розуміється, обіцяю припильнувати, мій рудий наплечник давно готовий, я трохи непокоюся, бо час не чекає. Михайло також готовий, тільки Олена все ще там з чимось борюкається, мабуть, з своїм упертим, неслухняним волоссям.

Але ось біля четвертої ми все таки готові. Не снідаємо, беремо лише щось з собою їсти, а потім всі троє виходимо.

— Ну, прощай, берлого! — каже Олена і кидає востаннє погляд на кімнату. На ній сірий у смужки легкий костюм, короткі, сірі панчішки і нові, чорні черевики. Солом'яний кремової барви капелюх і прозорий, блідо-зелений плястиковий плащ, як додатки.

Надворі ще сутінок, свіжий погожий ранок щойно починається, прозоре небо обіцяє гарний день. До двірця шматок дороги, але йдемо пішки, бо візники тепер на вагу золота, а в такий ранній час не існують взагалі. Але приходимо вчасно. За десять хвилин перед відходом потягу ми вже на місці. Оглядаємося за Ендиком, але його ніде не бачимо. «Гляди мені — не спізнись», — передражнює його Олена. «Чекати не буду», — додаю я. Ми всі сміємося, шукаємо собі місця. Потяг лише для цивільних, як на ті часи, цілком пристойний, публіки небагато, місця досить. Знаходимо цілком порожній переділ другої кляси, Михайло проводить нас аж на місце. Нарешті прощання:

— Ну... Михайлику! Добре! Так прощай! Не сумуй... Передай скорше куфрика і не забудь сірого капелюха... І скоро збирайся сам! Прощай!..

Останні міцні обійми, останні півслова, Михайло ще раз пригадує мені «пильнувати її» і, нарешті, відходить. Потяг ось-ось рушає. Михайло вже на пероні, ми з Оленою у вікні вагону. Останні привітання на відході...

(Далі буде)

БОГДАН КРАВЦІВ: БІЙ ЗА РЕАБІЛІТАЦІЮ МИКОЛИ ЗЕРОВА

Після обережної спроби радянського літературознавця Григорія Кочура реабілітувати знищеного злочинно й безглуздо в 1941 році Миколу Костьовича Зерова, хоч би тільки як перекладача (в журналі «Всесвіт», ч. 10 за жовтень 1963), ім'я Миколи Костьовича почало з'являтися спорадично на сторінках радянських журналів і газет, головним чином у зв'язку з друкованими протягом 1964 року перекладами М. К. Зерова. Висловлене в моїй статті з приводу цієї спроби Г. Кочура (див. «Сучасність», ч. 2 за лютий 1964) твердження, що реабілітація М. К. Зерова буде тільки частковою і що вона не торкнеться взагалі літературознавчих і критичних праць і статей цього видатного критика й історика літератури, залишилося в силі.

Не зважаючи на обмежений, фрагментарний здебільша характер, публікації перекладних праць М. К. Зерова мають своє значення й інтерес. Вони збагачують його літературну спадщину й увиразнюють його велику роллю в розвитку українського перекладного мистецтва, в історії якого переклади М. Зерова, за висловом Г. Кочура, створили цілу епоху.

Кількість перекладів М. К. Зерова з російської мови, головне А. Пушкіна й В. Брюсова, зібраних М. Орестом у збірці «Corollarium» (Мюнхен, 1958) доповнюють опубліковані в київській «Літературній Україні» від 13 жовтня 1964 року переклади з поезій М. Лермонтова «Пророк», «Поет» і «Казбекові». Збереглися ці три, не друковані досі, мабуть, переклади разом із дев'ятьма іншими перекладами поезій Лермонтова в архіві С. Ф. Зерової, дружини поета. Як доводить дата «5. X. 1930 р.» під перекладом вірша «Сонет» («Я пам'яттю живу...»), усі ці переклади з Лермонтова були зроблені в 1930-31 рр. Крім названих досі 4 віршів, були перекладені М. К. Зеровим ще такі поезії Лермонтова: «Бажання» («Чому я не ворон, не птах степовий...»), «Як небо, зір твій променистий...», Присвята поеми «Демон» («Тобі, Кавказе, царю гір земних...»), «Пам'яті О. І. Одоевського», «Перше січня», «М. О. Щербатовій» («На пута суворі...»), «Не плач, не плач, моє дитя», «З дубової гілки зірвався листочок незнаний...»

З історично-літературного погляду чималий інтерес мають виявлені останнім часом знову ж таки в архіві С. Ф. Зерової й опубліковані в «Літературній Україні» від 13 листопада 1964 року два вірші Григорія Сковороди латинською мовою в перекладі М. К. Зерова, досі не друковані: «На день народження Василя Томари» (повна латинська назва: «In natalem Basilii Tomarae, aetate 12 annorum», див. Григорій Сковорода, Твори, т. II, К. 1961, стор. 82) та «От, вона, молодість року! Природи лице оновилося...» (лат. назва: «Ecce juvena anni! facies nova ubique...» — там же, стор. 333). Крім названих, М. К. Зерову належить переклад ще двох інших латинських віршів Григорія Сково-

роди «Музам колись дев'ятьом» (лат. назва: «Ter tribus ut musis olim Venus obvia facta est...» — в листі до М. Ковалінського від 30 січня 1763, див. цит. Твори Г. Сковороди, т. II, стор. 317-319) та «Хвала бідності» (лат. назва: «O res pauperies utilis et sacra!...» в недатованому листі до М. Ковалінського, там же, стор. 337-341), як також переклад латинського вірша французького гуманіста М. А. Мюре (1526-1588) «Ad Petrum Gerardium» (див. цит. Твори Гр. Сковороди, т. II, стор. 64-66), що його перекладав також Григорій Сковорода, чому й приписувано давніше йому авторство цього вірша. Ці три останні зроблені М. К. Зеровим переклади з латинської мови були надруковані вперше в журналі «Червоний шлях» (кн. 3, 1924) з окремим коментарем Миколи Костьовича і передруковані потім М. Орестом в збірці «Corollarium» (стор. 17-21 та 211-216).

Дрібним, але цікавим поповненням перекладів М. К. Зерова з латинських поетів є переклади віршів Д. М. Авзонія п. н. «Ім'я на мрамурі» та М. В. Марціяла «От він, Везувій, колись — від садів-виноградів зелений», опубліковані Г. Кочуром в «Літературній Україні» з 27 квітня 1965 знову ж з автографів, збережених в архіві С. Ф. Зерової. У збірках М. Зерова «Камена» й «Corollarium» обидва ці вірші відсутні.

Цінним доповненням перекладів М. К. Зерова з латинських віршів українських поетів є опублікований Г. Кочуром в «Літературній Україні» з 27 квітня 1965 переклад відомої досі тільки з латинського тексту і з кількох перекладів на російську мову елегії українського письменника і церковного діяча Степана Яворського (1658-1722) про його «Слізне з книгами прощання». Зроблений Миколою Костьовичем 12 червня 1928 року, чудовий переклад цієї перлини української поезії початку 18 сторіччя заслуговує на тривале вирізнення в нашій літературній скарбниці. Тому ж і передруковуємо його разом з іншими, названими вище перекладами на сторінках «Сучасности» для української еміграційної читацької громади.

Названими перекладами й вичерпується покищо публікація перекладної спадщини М. К. Зерова в УРСР. Воднораз із цим факт публікування цих перекладів підтверджує наявність офіційної тенденції обмежити по змозі реабілітацію М. К. Зерова тільки стосовно його перекладницької діяльності.

Що така тенденція в офіційному режимному літературознавстві існує обов'язковою, доводить яскраво оцінка літературної і літературознавчої діяльності М. К. Зерова, подана в другому переробленому і доповненому виданні другого тому «Історії української літератури», перше видання якого появилось у в-ві АН УРСР у Києві 1957 року. Не зважаючи на сповідну реабілітацію М. К. Зерова, виявлену вміщенням гасла про нього в УРЕ й надрукуванням кількох статей і довідок про нього як перекладача, Микола Зеров як поет і літературознавець залишається несприйнятним для режиму і його комісарів від літератури. У виданій минулого року у в-ві «Наукова думка» «пе-

реробленій і доповненій», мовляв, «Історії української радянської літератури», що її підписано до друку 1 вересня 1964 року і до складу редакційної колегії якої входили «ліберальні» Л. М. Коваленко, С. А. Крижанівський, Л. М. Новиченко та А. А. Тростянецький, оцінка діяльності М. К. Зерова й усієї групи неокласиків залишилася в основному не зміненою, такою ж погромницькою, як і була в першому виданні цієї ж історії. У порівнянні до тексту 1957 року вона тільки, може, трохи розводнена, алеж ніяких ознак на зміну негативного ставлення до цієї видатної і репрезентативної в історії української літератури групи немає.

«На правому крилі, — пишеться в «Історії української радянської літератури» 1964 року, — тогочасного літературного фронту перебували „неокласики” — невелике угруповання, власне, гурток київських поетів, перекладачів, критиків та професорів літератури. Формально до групи неокласиків належало п'ять письменників — М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, О. Бурггардт, насправді ж коло їх літературних однодумців було дещо ширшим. Неокласики, свідомо чи несвідомо, відбивали настрої тих груп старої буржуазної інтелігенції, які спочатку „не прийняли” Жовтневої революції, а потім почали схилитися до своєрідного „зміновіхвіства”, сподіваючись, що суспільно-культурний розвиток Радянської України піде шляхом ідеологічного „переродження”. Звідси — підкреслений консерватизм літературно-естетичної позиції неокласиків, демонстративне втікання найбільш типових їх представників від революційної дійсності („співаєте ви так, мов не було нічого, і влада не у нас в порепаних руках”, — писав В. Сосюра у вірші „Неокласикам”); звідси ж — проголошений М. Зеровим заклик „До джерел!”, що мав означати, на протиставлення всьому новому, революційному, безкритичне наслідування культури минулих епох.

«Не можна, проте, ставити в один ряд усіх „неокласиків”. Назва „неокласики”, при всій її умовності й неточності, мала більш ідейно-політичний, ніж художньо-формальний зміст (це не завжди розуміла критика 20-их років, дорікаючи за неокласицизм деяким поетам тільки тому, що вони писали в занадто „спокійній” традиційній манері).

«До „неокласиків” належав у той час М. Рильський, але його творчість — це наочно виявилось уже в книзі „Крізь бурю й сніг” (1925) — дедалі ясніше йде шляхом зближення з радянським життям, фактично пориваючи з ідейно-естетичними настановами угруповання. Це ж саме можна сказати про іншого „неокласика” — поета й літературознавця П. Филиповича. Типовими для „неокласиків” посталями були не вони, а такі літератори, як М. Зеров, О. Бурггардт (пізніше в колах буржуазно-націоналістичної еміграції, цей останній виступав під псевдонімом Ю. Клена).

«Саме вони (і передусім М. Зеров) оформляли суспільно-політичну і творчу позицію „неокласиків” — відчуженість від нового життя, шукання культурного і естетичного ідеалу позаду, в минулих епо-

хах, високомірний художній аристократизм, протиставлення „вічних духовних цінностей” минулого ідеям Жовтневої революції, яка, мовляв, руйнує культуру, мистецтво.

«М. Зеров був ерудитом-літературознавцем, перекладачем, критиком і поетом. Якщо своїми перекладами з давньоримської, російської, польської, французької поезії він зробив значний внесок в культуру українського поетичного слова, якщо в його статтях з історії літератури є чимало цінних спостережень (методологічно вони далекі від марксизму), то в своїх програмних літературно-критичних виступах на теми сучасності він нерідко був виразником консервативно-естетських концепцій. Саме М. Зеров і його друзі (М. Могилянський та ін.) підтримали дезорієнтуючі гасла Хвильового, огульно обвинувачуючи українську радянську літературу в „червоній просвітянщині”, неутіві, провінціалізмі. Як і Хвильовий, „неокласики” вустами Зерова вимагали „здорової літературної конкуренції” для всіх і всіляких напрямків у літературі. Політично ворожу ідею про орієнтацію на „психологічну Європу” „неокласики” підхопили і розвинули з надзвичайною старанністю. Умовляючи молодих українських письменників не лякатися „психологічної зарази Заходу”, Зеров говорив, що, мовляв, „пролетареві краще ... заразитися класовою окресленістю західно-європейського буржуа, ніж млявістю російського „кающегося дворянина”» (так спотворено трактував автор „Камени” прогресивні, гуманістичні традиції російської літератури)» (стор. 77-78).

У такому ж дусі, як ця характеристика М. Зерова і неокласиків, витримані й даліші демагогічні згадки про нього в «Історії української радянської літератури»: «Поетично-громадські позиції лідера „неокласиків” М. Зерова чи не найвиразніше розкриті в одному з його віршів, де розповідається, як вони з О. Бурґардтом вчителювали один час в Барішівці, презирливо названій „болотяною Лукрозою” (латинське переінакшення назви містечка). Навколишні люди, народна маса для автора — це „шкурна громада”, з якою не може бути нічого спільного в естетствуючого поета, що плекає в душі сни давноминулих віків» (стор. 87); або: «Не треба бути дуже проникливим, щоб відчутти глибоку відчуженість від революційної дійсності за холодними античними стилізаціями М. Зерова (збірка „Камена”, 1924)» (стор. 113).

Дану сьгоднішніми режимними спецами від літератури характеристику М. Зерова і неокласиків приведено тут повністю зумисне, щоб показати, що Микола Зеров своєю творчістю й ідеями цілком несприйнятний для настанов партійного режиму в літературі і що він як поет і зокрема як історик літератури реабілітований повністю бути не може. Своім змістом ця характеристика ширша й ґрунтовніша своїм негативним ставленням від такої ж оцінки, поданої в першому виданні цієї ж «історії літератури» 1957 року, від якої вона відрізняється тільки вилученням згадки про М. Драй-Хмару як «типової для „неокласиків” постаті» і пропущенням обвинувачення в проповідуванні

«мистецтва для мистецтва». Не така, до речі, простакувата, як у виданні 1964 року, згадка у виданні 1957 року про «гордовите відхилення» М. Зерова від трудової маси, народу...

Встановлення такої погромницької оцінки у відношенні до М. Зерова й українських неоклясиків 20-их років не було випадковою справою. «Обговорення» поправок і доповнень до другого тому «Історії української літератури» 1957 року тривало майже сім років. Макети нового видання були розіслані усім заінтересованим установам в партійному апараті, як також видатнішим критикам й історикам літератури. Є деякі дані, що були консультовані в цій справі також і покійні акад. Олександр І. Білецький і навіть колишній «неоклясик» Максим Тадейович Рильський. Проте, треба думати, що висловлених ними зауважень і сугестій вирішальні в цій справі партійні установи не взяли до уваги. Автора «Камени» й «Нового українського письменства» поставлено поза дужки, вилучено насильно з українського літературного процесу, що його він започаткував, творив і спрямовував.

Охочих стати за справедливую справу, за ревіндикацію Миколи Зерова українській літературі, за повернення його творчості широкій читацькій громаді, що її він любив і шанував, на Україні між живими не знайшлося. Добитися здійснення цього непосильного в радянській дійсності завдання припало, як уже багато разів у недавній історії України, на небіжчика... на Максима Тадейовича Рильського. Це він, п'ять місяців після своєї смерті, уже цілком таки з-поза могили, «відважився» виступити із спробою реабілітації свого колишнього приятеля, однодумця, союзника і союзника в літературних справах, знищеного гльорифікованим ним режимом, Миколи Костьовича Зерова як поета. І склалося ще якимось так, що трибуну для свого виступу зміг знайти Максим Тадейович не в Києві, а у Львові.

Опубліковано статтю Максима Тадейовича Рильського п. н. «Микола Зеров — поет і перекладач» у львівському «Жовтні» (ч. 1, 1965, стор. 78-86) досить курйозним способом. Прізвище М. Рильського узято в жалібні рамки і не подано ніякої супровідної примітки редакції, яка б з'ясувала читачам, коли і з якого приводу була ця стаття написана, чому аж тепер, п'ять місяців після смерті її автора, вона друкується. Без будь-яких пояснень надруковано також разом із статтею добірку з оригінальних поезій М. К. Зерова (стор. 88-101).

Стаття написана з прикметним для Максима Тадейовича темпераментом, в обережно полемічному пляні і з явним бажанням зняти і з Зерова і з очолюваних ним неоклясиків «осудливі ярлики». Деякі моменти в статті, зокрема оборона М. Зерова й неоклясиків перед обвинуваченням у пропагуванні «чистої краси», «мистецтва для мистецтва», вказують, що вона була написана у висліді бурхливих і гарячих суперечок М. Рильського з експонентами режимного «літературознавства» за місце Миколи Зерова в історії української літератури, за реабілітацію його як поета і літературознавця. Подана в стат-

ті М. Рильського характеристика і М. Зерова і неокласиків, виведена Рильським концепція українського неокласицизму ґрунтовно різняться від офіційної оцінки цього літературного угруповання і на пряму, устійненої в «Історії української радянської літератури» 1964 року.

«Сучасні читачі, — пише М. Рильський у статті «Микола Зеров — поет і перекладач», — мають, зрозуміло, лише туманне уявлення про так звану „групу неокласиків“, з якою пов'язують і моє ім'я, і якщо про Зерова щось і чули, то доконче як про завзятого теоретика і практика „неокласицизму“. Несправедливо, злочинно репресований за часів культу особи Сталіна, блискучий літературознавець, критик, поет і перекладач Зеров на багато років викреслений був із української літератури, ніхто з молодших його не читав і не міг читати: так він і залишився для тих, що чули його ім'я, з осудливим ярликом „неокласик“ та й годі...

«Треба прямо сказати, що досить невиразний термін „неокласиків“ прикладено було випадково і дуже умовно (підкр. М. Рильського — Б. К.) до невеличкої групи поетів та літературознавців, які гуртувалися спершу навколо журналу „Книгар“ (1918-1920), а пізніше — навколо видавництва „Слово“. Хоч і пишеться в наших довідкових виданнях (читай другий том «Історії української літератури», К. 1957 — Б. К.), ніби українські „неокласики“ проголошували культ „чистого мистецтва“, але заявляю з повною відповідальністю, що ніхто з учасників групи ніде й ніколи такого гасла не підносив, — ні Зеров, ні Филипович, ні Драй-Хмара, ні тодішній Рильський... У теоретичних твердженнях „неокласиків“ було справді багато спірного, а то й невірною — та про це можна б було говорити лише тоді, коли б читачам була відома спадщина тієї групи. Але апологетами „чистої краси“, „мистецтва для мистецтва“ і подібних нісенітниць „неокласики“ себе ніяк не вважали і не проголошували. Естетичною плятформою, яка їх об'єднувала, була любов до слова, до строгої форми, до великої спадщини світової літератури. Український „неокласицизм“ був у значній мірі виявом боротьби проти панфутуристів, деструкторів та інших представників того мистецтва, яке так безпідставно деклярувало себе як „ліве“... Аж ніяк не беручи під захист усе, що говорили й писали українські „неокласики“, серед них і Зеров, мушу, проте, твердо заявити, що в їх боротьбі проти футуризму та інших формалістичних течій, у їх заклику шанувати літературну традицію, у їх любові до грецьких та римських класиків, до Ередія і Леконта де Ліля, до Пушкіна, Міцкевича, Шевченка, Франка було, безперечно, здорове зерно».

Дальшу свою розмову «не про Зерова-літературознавця, а про Зерова-поета», як це обережно застерігається М. Рильський, веде він у відомому з його інших «реабілітаційних» за спрямуванням літературних розмов пляні. Кількома наворотами М. Рильський з'ясовує і підкреслює, як дуже Микола Костьович любив російських поетів, не

лише Фета, Брюсова і Блока, але навіть . . . Володимира Маяковського. Що ж до Пушкіна, що його Максим Рильський кладе на першому місці перед Шевченком і Міцкевичем, то він, за словами М. Рильського, належав «до першого ряду поетів, яких безмірно поважав, чудовс знав і глибоко любив Микола Зеров». Пригадує М. Рильський і «особливе захоплення» Миколи Зерова «Воскресеньем» Л. Толстого . . .

Друга й третя частина статті М. Рильського присвячена розглядові оригінальної поетичної спадщини Миколи Зерова: його сонетів, олександрин, елегійних дистихів. Цитатами із поезій М. Зерова доводить Максим Тадейович, що Микола Костьович не був цілком уже таким «консерватором» й «архаїстом», як його представляють, що він живо відгукувався на прояви сучасного йому життя, що «з великою доброзичливістю ставився він до молоді, до паростків нового в нашому громадському житті, в нашій культурі». Насвітлюючи «погляди громадського характеру» М. Зерова, Максим Тадейович не забуває пригадати й «глибоку повагу» Зерова до російського «революціонера-демократа» М. Чернишевського, виявлену в сонеті «Чернишевський», підкреслює його позитивне і прихильне ставлення до творчості таких радянських письменників, як П. Тичина, В. Блакитний, Микола Куліш та інші.

Закінчує свою «позамогильну» статтю Максим Рильський апологією Миколи Зерова як прихильника строгих форм, зокрема сонета, що його, мовляв, так шанував і Пушкін, і Франко, і навіть модерний німецький поет-революціонер Й. Бехер, підкреслюючи з притиском: «канонічні форми Зерова, поєднані з увагою до багатства, чистоти і милозвучності мови, я рішуче вважаю прогресивним явищем в українській радянській поезії». Що ж до наявної в М. Зерова глибокої пошани й любови до традиції, то, на думку М. Рильського, вона «жила в ньому в співдружбі з любов'ю до нового — і з відразою до модних, галасливих, скороминущих формалістичних викрутасів» . . . Тому й виправдує Максим Тадейович зеровську закоханість у стародавні мотиви світової й української літератури.

Надрукована в «Жовтні» стаття Максима Рильського з апологією Миколи Зерова, як поета, супроводиться ще й досить багатою добіркою із оригінальних поезій Зерова, першою цього роду в радянських публікаціях. Надрукований під інтригуючою, невідомою із дотеперішніх видань поетичних творів М. К. Зерова назвою «Різьба стежок», цей вибір із його сонетів й олександрин розчаровує. Він охоплює тільки невелику частину оригінальної творчості Миколи Зерова: сорок і шість віршів, в тому числі сорок сонетів і шість олександрин. Якщо взяти до уваги встановлену досі в еміграційних виданнях загальну кількість оригінальних творів М. Зерова 155, в тому числі 113 сонетів (збірка «Sonnetarium», Берхтесгаден, 1948), 15 олександрин, 6 елегійних дистихів, 10 сонетоїдів та 11 різних (збірки «Саталертон», Філадельфія 1952, та «Corollarium», Мюнхен 1958), то в «Жовтні» опубліковано приблизно четвертину всіх оригінальних поезій М. Зерова.

Не справджується також і сподівання, що в надрукованому у «Жовтні» виборі можуть бути невідомі досі оригінальні твори Миколи Костьовича. Перегляд цієї першої в УРСР публікації зеровської спадщини виявляє, що в ній немає ні однієї речі, яка б не була відома із здійснених досі так дбайливо і з такою любов'ю братом Миколи Зерова Михайлом Костьовичем (М. Орестом) видань. Усі сорок сонетів із добірки «Різьба стежок» наявні уже в найновішій покищо збірці сонетів М. Зерова, що була видана п. н. «Sonnetarium». Так само усі вірші опублікованих тепер олександрин відомих вже з збірки «Камена» (К. 1924, 2 вид. Львів, 1943) та із збірки «Catalerpton» (Філядельфія, 1951).

Все ж таки, публікація поезій М. К. Зерова в «Жовтні» важлива не тільки для читацької громади в УРСР, яка вперше по 40 роках матиме змогу зустрітися знову із творчістю знищеного поета, але й матиме свою цінність для ґрунтовнішого вивчення поетичної спадщини М. Зерова. Опубліковані в «Жовтні» тексти сонетів й олександрин Миколи Костьовича узяті, мабуть, також із автографів, збережених в архіві дружини поета С. Ф. Зерової. Будучи однією із стадій авторської праці, вони в різних відношеннях відрізняються від текстів, опублікованих М. Орестом в «Sonnetarium». Деякі з віршів надрукованих тепер під іншими назвами (відомий сонет «Водник» має назву «Спогад», сонет «Близнята» — «Квітень» і т. д.). Устійнені подекуди або уточнені дати написання віршів. Від публікації вилучені, ясна річ, найбільш характеристичні для ідейних й естетичних настанов М. К. Зерова твори. Немає таких сонетів, як «Куліш», «Брама Заборовського» чи присвячена О. Бурггардтові олександрина «Під кровом».

І стаття М. Рильського про «Миколу Зерова — поета і перекладача» і надрукована в «Жовтні» добірка оригінальних віршів М. Зерова доводять, що про повну реабілітацію цієї видатної постаті української літератури в сьогоднішній радянській дійсності мови бути не може. Реабілітований як перекладач, Микола Зеров буде реабілітований тільки частково ще — як поет. Літературознавча і критична творчість М. К. Зерова реабілітації не дочекається, бо вона є яскравим запереченням усього того, що сьогодні в УРСР підводять під визначення «історії літератури» чи «літературознавства». Навіть Максим Тадейович не наслідився заговорити про можливість такої реабілітації, а він, як ніхто інший, прекрасно знав, що можна і чого не можна в змаганнях з партійним режимом. Тому треба дуже сумніватися в можливості здійснення висловленого Григорієм Кочуром у замітці з приводу 75-річчя з дня народження Миколи Костянтиновича Зерова, надрукованій в «Літ. Україні» від 27 квітня 1965, побажання, що «на черзі — видання не тільки віршів, а й критичних статей письменника. В УРСР вони не появляться. Так же само, як і ніколи не буде віддана українській літературі й наймонументальніша із його перекладних праць — переклад Вергілієвої «Енеїди», який, за свідченням Г. Кочура, Микола Костьович закінчив уже в ув'язненні і який «пропав без сліду» в нетрях НКВД-івських «архівів».

З ПЕРЕКЛАДІВ МИКОЛИ ЗЕРОВА

Д. М. АВЗОНІЙ (310—395)

ІМ'Я НА МАРМУРИ

Літера тільки єдина блищить і дві крапки над нею:
«Люцій», — читаємо ми власне наймення мерця.
Далі нарізане «М», але «М» не цілком збереглося,
Камінь упав і вгорі літеру ту поцербив.
І не вгадає ніхто із остачі нужденної — Марій,
Марцій чи, може, Метелл тут під землею поліг.
Порозпадались на порох усі переплутані скалки, —
Як уложити тепер прізвище з них родове?
Чи ж дивуватися смерті людей? Не втече від загину
Камінь могили твердий, імені слава дзвінка.

М. В. МАРЦЯЛ (40—102)

ОТ ВІН, ВЕЗУВІЙ...

От він, Везувій, колись — від садів-виноградів зелений,
Де у творила стікав сік найдобріших грон,
Вакхове згір'я, любіше йому за індійськую Нісу,
Хорам сатирів гірських вік незабутні шпилі,
Храм Венери, догідніший їй від Лаконського храму,
Місце, що мужній Геракл іменем вславив своїм.
Все те в огні полягло, потонуло у попелі сивім...
Певно, важкою була влада всесвітня богам.

СТЕПАНА ЯВОРСЬКОГО, МИТРОПОЛИТА РЯЗАНСЬКОГО ТА МУРОМСЬКОГО, СЛІЗНЕ З КНИГАМИ ПРОЩАННЯ

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,
В путь, моє сєво, йдіть! втіхо й окрасо моя!
Іншим, щасливішим душам поживою будьте однині,
Івні блаженні серця нектаром вашим поїть!
Горе мені: мої очі розлучатся з вами навіки
Та й не спроможуться вже душу мою наситить.
Ви бо єдині були моїм нектаром, медом поживним:
З вами на світі, книжки, солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша,

Ви повсякчасна любов і раювання моє!
Ви просвітили мене, превелебні дали мені титла,
Шану вельможних людей подарували мені.
Нині ж судилось мені — о мій смуток і біль нестерпучий! —
В спомині тільки плакають ті неохмарені дні!
Кволі повіки мої віковичная ніч замикає,
Ваших легких сторінок не турбуватиму я!
Вічності книгу відмінну перед моїми очима —
Скоро до нього прийду — має відкрити Господь,
Кожен з сувоїв її свої вчинки й слова відчитає
І по заслuzі у ній знайде заплату собі.

Книго Гоподня страшна! На судищі нашім останнім
Кожне злочинство і гріх навч покаже вона!
В думці її розгортаю: тремтіння пронизує тіло,
В боліснім серці стремить тонка і бистра стріла!
Боже мій, Отче мій! Ти — невичерпної ласки безодня,
Віри святе джерело, благости вищий вінець!
Ти еси моря й землі і найвищого неба владика,
Гори розбурханих вод вмить погамовуєш Ти.
Ти управляєш, Премудрий, кругами сузір'їв небесних...
Черв нерозумний, ніщо — Боже! Тебе я молю.
Зглянься і в книгу життя запиши моє марне наймення
Кров'ю святою Христа (в Нім бо спасіння моє!).
Ви ж, мої книги, писання мої і дім мій — прощайте!
Праці відданої плід — бібліотеко, прощай!
Братіє, старці і всі пожилці землі — прощавайте..
Земле — гостино моя, мати моя, — прощавай!
В ніжні обійми прийми смертельне своє породіння:
Наша душа — небесам — кості належать тобі.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

НА ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ ТОМАРИ

Круг годовий довершився і знов розпочався. Сьогодні
Маємо першу добу — року нового почин.
Доля судила тобі, обдарований хлопче Василю,
В цей народитися день. Добра то провість тобі.
Першим ти пагінцем, хлопче, на світ од батьків народився,
Перший чеснотою скрізь, перший і славою будь,
Перший і розумом сильним, і перший тим даром природним,
Що потребує його врода тілесна твоя.
Благословення тобі, первакові, послала природа,

Що для молодших дітей мачуха гостра була.
 Так і Спорудник всесвітній, створив Адама найперше,
 Єву потому створив, меншу в любові його.
 Радо вітаю тебе, що стільки добра тобі дано:
 Досить на частку твою Бог милосердний поклав.
 Тільки ж — гай-гай! Як багато тобі доручив Сотворитель,
 Згодом немало і Сам схоче від тебе узять.
 Отже, науки і всякої праці берись, не цурайся,
 І не з наймення лише, будь і ділами Василь.

ОТ ВОНА, МОЛОДІСТЬ РОКУ!

От вона, молодість року! Природи лице оновилося;
 Радо підняв хлібороб звичної праці тягар,
 Передбачаючи зиму прийдешню, в турботі хазяйській
 Саду пильнує свого, ниви свої засіва.
 Скажеш: щасливий оратай. Але щасливіший од нього,
 Хто залюбки обробив ниву душевну своюю.
 І нерозумний часом утішається благом тілесним,
 Старість немудра проте щастя не може дознать.
 Ти ж наглядай за душею, яке в ній зело проростає,
 І не барися полить, як де недобре зійшло.
 Все повиполой мерщій, де ожина і терен пробились —
 Знай, що багатство глушить слова Господнього ряс.
 Де проростають свиріпа й часник, висмикуй з корінням,
 Бога не узрить вовік, хто засмітив почуття.
 Де височіє кедрина, сокирою там поорудуй;
 Знай: Відкидає Господь горді від себе серця.
 Ще ж уважай: і на доброму дереві, бува наростає
 Лагання вовче, лихе — геть поодрубуй його! —
 Бо хто багато священних книжок прочитає, у того
 В серці неси́та пиха і славолубство росте.
 Все непутяще поли, а добрі рослини викохуй,
 І щонайперше плекай квітку святу чистоти.
 Як він горить, променіє, той цвіт незаймано-чистий!
 Відай: найбільше Христа тішить його аромат.

МИХАЙЛО ЛЕРМОНТОВ

ПРОРОК

Відколи вічний дав суддя
 Мені всевідання пророче,
 Сторінки злоти й зіпсуття
 Скрізь увижають віщі очі.

Я скрізь любов вістити став
І правди чистої науку,
А темний люд на мене зняв
Озброєну камінням руку.

Утік із міста я, нагий,
Жалоби попелом укритий,
І от в пустелі кам'яній
Живу, Господнім даром ситий.

По слову Вічного, земне
Мені покірне там створіння,
І зорі слухають мене
І сиплють радісне проміння.

Коли ж по вулицях міських
Іду поспішною ходою,
Старих я чую прикрий сміх
І слово значене хулою:

Дивіться, діти, приклад вам —
Був гордий, розійшовся з нами,
Хотів запевнить нас, що сам
Говорить Бог його устами.

Дивіться ж, діти, онде він,
Який похилий і знебулий,
Який похмурий, як зігнули
Його зневага і проклін.

ПОЕТ

Ясні мій кинджал в оздобі золотій,
Холодна і несхибна криця,
І криє гарт його нещадний, бойовий
Старого сходу таємницю.
Він верховинцеві товариш вірний був,
І, не питаючи заплати,
В боях йому не раз поваги роздобув,
Скривавивши ворожі шати.
Забаві він годив, немов слухняний раб,
На глум — дзвонив грізним докором,
Оздоба дорога в той час йому була б
Ганебним і чудним убором.

Господар ліг в бою, його ж на трупі взяв
 Козак із Терської станиці,
 І потім довго він занедбаний лежав
 Серед непотрібу в крамниці.
 І нині без піхов, побитих у війні,
 Героя приятель незрадний
 Повис, як забавка, у мене на стіні,
 Знеславлений і безпорадний.
 І нині вже ніхто, в досвідчених руках
 Не оберта його пестливо,
 І напису на нім з побожністю в очах
 Не перечитує горливо.

* *
 *

Поете! Чи не так за нашої доби,
 Забувши уділ свій високий,
 Всю міць свою зміняв ти на земні скарби,
 Все те, що мав у давні роки.
 Бувало, на луну речей твоїх палких
 Вставали вояки голінні,
 Твій вірш — то келих був на учтах гомінких,
 Кадило — в храмовім склепінні.
 І мов Господній дух — наказ юрбі німій, —
 Шугав, могутній і розлогий,
 Як горожанський дзвін на башті вічовій
 У дні напасти й перемоги.
 Та надокучив нам суворий твій язик,
 Нас тішить золота омана:
 Наш вік, старіючи, немов красуня, звик
 Ховати зморшки під рум'яна.
 Пророк осміяний, чи ти постанеш знов?
 Чи, нерішучий і тверезий,
 Не вирвеш марного із золотих піхов
 Свого заржавленого леза?

КАЗБЕКОВІ

На північ їдучи далеку
 Із теплих та чужих сторін,
 Кавказу вартовий, Казбеку,
 Тобі складаю я поклін.
 Вповиті білою чалмою

Чоло і вид старечий твій,
І не торкне твого спокою
Людини гордий неспокій.
Та серця тихого моління
Хай скелі віднесуть твої
До ніг Алли, у край проміння,
Де грають зоряні рої.
Хай прохолоду день простеле,
Молю, на жовтий пил доріг,
Щоб я у спаленій пустелі
На камені спочити міг.
Молю, щоб буря не спіткала
У гromі й бойовім огні
В тісних ущелинах Дар'яла
Мене на змученім коні.
Та єсть іще одно бажання!
Душа тремтить... Як оповім?
Що, коли я за дні вигнання
Забутий у краю своїм?
Чи стріну там тісні обійми,
Колишній чи знайду привіт?
І як братерство давнє прийме
Товариша забутих літ?
Чи вже серед могил холодних
Я наступлю на кості тих
Палких, веселих, благородних,
Що мій ділили юний сміх?
О, коли так! — мерщій снігами,
Казбеку, замети, молю,
І порох мандрівний світами
Розвій без серця і жалю.

ВІРА ВОЕК: ЗВІТ З ОСЛО

(Доповідь у ПЕН-Клубі Ріо-де-Жанейро)

Прошу пробачення в шановних слухачів за мою неспроможність імпровізувати цю доповідь. Я буду її читати. Назва, що видрукована на запрошеннях, тепер трохи змінена. Вона звучить так: «XXXII Міжнародний з'їзд ПЕН-Клубів у Осло, крутою дорогою».

Коли в кінці травня цього року мене призначено було представляти ПЕН-Клуб Ріо-де-Жанейро на XXXII Міжнародному з'їзді в Осло, Бразилія довела ще раз, що вона — чудесно великодушна країна, коли обрала на таке почесне завдання чужинку. На таке велике довір'я я могла відповісти від себе тільки обітницею боронити кігтями й зубами бразильські інтереси і здобути для Бразилії якнайширше коло приятелів і прихильників з усіх частин творчого світу. З цими добрими настановами я вибралася до своєї милої Європи, що її вже довгі роки не бачила в літній час. Дві дороги провадять до Осло: проста і крута. Я вибрала останню.

У Португалії якраз був черешневий сезон. У ту пору португальці почували себе дуже бразильцями з присутністю панів Карльоса Лясерди і Жусцеліна Кубічека. Вони попивали в каварнях каву з домішкою «пінго», себто краплею горілки, обговорюючи нашу заморську політику. Існують у Лісбоні малі господи з родинною атмосферою і голосними, говіркими пансіоністами, що завжди готові допомогти чужинцям у будь-якій пригоді, люксусові ж готелі однакові у цілому світі. Мій пансіон «Лондріна» можу всім присутнім рекомендувати. Зелене вино там добре, обличчя веселі, телефон часом навіть і працює, а сусідство пишного готелю «Ріц» дуже не шкодить.

Я мусіла підготуватися на зустріч з поетами й письменниками, тому й настроювалася в старі дільниці міста, слухаючи вночі лісбонських пісень, «фадос», у ресторанах «Нав Катарінета» і «Антоніо», під «Мірадор де Санта Люзія», між виноградними гілками і такими вузькими вулицями, що спрочиняють клявстрофобію, і такими стрімкими, що нагадують Діамантину! У ресторані «Машадо» принадлива дівчина, в строю з Міньйо, спитала нас, чи хочемо вечеряти «прегос», що португальською мовою означає — цвяхи, і ми відповіли, що хоч і

цікаві пізнати регіональні страви, перед з'їздом воліли б жувати щось легше. Сьогодні знаю, що повелася зовсім неправильно: коли людина їде до Осло через Португалію, країну, запашну в кожному пору року, треба їхати з довір'ям і навіть їсти цвяхи! Так зробимо, як Бог дасть, другим разом. Зрештою «прегос» — це невинні булочки з печеною воловиною.

Хто їхав би через Європу до Осло, хай робить це спокійно, потягом. Так навіть не висідаючи з вагона, матиме змогу пізнати характер країн, через які буде їхати. Це не буде інтимне знайомство, але це — краще, ніж летіти джетом і торкатися тільки міжнародних летовищ. Так я пізнала чар Португалії, охоплюючи очима все більші горби, аж по Серра де Естреля, потім широкую сухість центральної Іспанії з її праями в чорному і ослами з замотаними очима, які тягнуть воду на мізерні засіви. Правда, не завжди я витримувала в потязі. Вийшла в Саламанці і ходила вулицями в мереживі дерев і архітектури, доки вже не могла довше. Хотіла купити малу пам'ятку і купила колосальний семираменний свічник, який мусіла потім тягати всюди з собою. Мораль завжди приходиться під кінець історії: семираменні свічники не годяться на пам'ятки, як починати подорож по Європі до Норвегії, — годяться тільки під кінець подорожі. Вони в Ріо-де-Жанейро стають корисними приладами: коли забракне часом електричного світла.

Європа пахла гарячим літом. Тільки ми переїхали Піренеї з їхніми мряками і мжичками, французькі липи безсоромно запахнули, левади запишалися своїми найквітчастішими сукнями, поля захвилювали свої передчасно зрілі колоски. Добрий знак! — думала я. Їду в нордійський край, де сонце світить не так гаряче. Виходить, що буде приємний час! Проспекти, які ПЕН-Клюб з Осло вислав до Ріо-де-Жанейро, говорили про чудові можливості плавання, і я, вірна таким запросянам, поклала у валізу купальний костюм як першу частину одягу.

У мене було мало часу перед з'їздом, годі було його великодушно витратити. Я не знала досі Скандінавії, і все, що бачила, мало посмак першого досвіду. Вже на німецько-данській границі ввійшов до мого вагона дуже ясноволосий і ясновіїй кондуктор і мовив:

— Що за гарне літо цього року! Маємо в Ютляндії коло сотні лелек, а на островах приблизно п'ятдесят!

Бачивши його вдовolenня я подумала, чи кондуктори деінде так цікавляться птахами свого краю? Певно, бразильці не будуть знати, скільки арап існує в Амазонії, навіть скільки сабіїв у Ботанічному саду Ріо-де-Жанейро. У Данії, де все мале, лелека важливий як слон з планети Малого Принца.

Так я довідалася, що нордійці люблять природу. Ця любов об'являється квітчастими садами, де відбувають кінець тижня, копаючи землю, стинаючи траву і поливаючи трояндові кущі. Думаю, що це

цікавіше і пожиточніше, ніж футбол і політика. Пригадалися слова Мартіна Лютера, що служили за мотто для німецького павільйону на Міжнародному ярмарку в Брюсселі: «І навіть коли б я знав, що завтра буде кінець світу, то ще сьогодні я садив би свою яблуньку».

Північний краєвид має темні ялиці, прозорі води, полохливо-зелену траву; все йому надає ліричного характеру, порівнюючи з драматичним і вибуховим бразільським краєвидом, що катований в більшості своїх частин безсердечним сонцем. Щось чисте, якийсь молодецький чар буває в європейському північному краєвиді. На норвезькій території, населення якої рідке в порівнянні з простором, монотонність зелені лісів перетинається дерев'яними домами, що помалювані веселими барвами. Зараз мені пригадалися карпатські вишивки моєї батьківщини, де знайдеш не відтінів того самого кольору, а тільки контрапункт барв: зелене проти червоного, чорне проти помаранчевого, азалійно-рожеве проти паво-голубого. За вікном перелітали фйорди і блищали на сонці; чисті станції, вулиці малих містечок, наповнені вельосипедистами, що разом творить привітний, не штучний образ.

Станцію в Осло обливало сонце. Таксівка спокійно повезла мене до модерного літнього готелю студентів, де приміщено учасників з'їзду. Вже по дорозі я сприйняла перше враження від міста: воно було великодушне і одночасно утульне. Широкі вулиці з деревами, брак поспіху й галасу, черешні ще в зелених сережках, бузок і жасмин у повному розквіті. З тривогою я розглядала кілька сірих хмар на небі, але зараз сказала собі: «Це, певно, привиди. Проспекти говорили про купальні костюми і плавбу, нічого — про парасолі, дощовики й калоші. Тепер — повне європейське літо, а Норвегія — дуже європейська».

У найближчі дні льяв дощ, як з ринви. Міцний холод переконав мене, що треба купити щось тепле, але я не сумую: це — норвезький киптарик, м'який і вишиваний, із срібними застілками.

Від першого дня в Осло я почувала себе дома. Ставлення в готелі, як від організаторів, так і обслуги, було сердечне. Самі студенти помагали в адмініструванні, чищенні покоїв і в ресторани, заробляючи собі так у час університетських ферій. Та молодь мала ясний зір і веселий вигляд, нічого з завчасної втоми, нічого з штучности чи перевитончення. В дівчини, що прибирала мою кімнату, були русяві коси, і вона голосно співала, коли прибирала. То була студентка архітектури.

Новий університет Бліндерн, де відбувався з'їзд, це — група величавих модерних будівель, що нагадують бразільську архітектуру, тільки кольори — переважно барнавий і медово-жовтий — зраджують основний матеріал: дерево. Абстрактна фігура з металу в центрі університетського простору могла б прийти з Бразилії.

Вже коли я пішла по конгресову течку, побачила, як площа університету Бліндери барвиться багатими строями наших друзів з Індонезії, Китаю, Індії й Тайляндю. Потім ми ще бачили шотландські строї.

Урочисте відкриття XXXII Міжнародного з'їзду ПЕН-Клубів відбулося в великому салоні університету Осло, в присутності короля Олафа V. Салон, прикрашений фресками Едварда Мунха, провідної постаті норвезького експресіонізму, має за фронтову декорацію схід сонця між двома стрімкими узбіччями фйорда — прекрасна картина у її символічному значенні.

Пан Ганс Геельмуйден, президент норвезького ПЕН-Клубу, подає свій звіт з особливою елегантністю і тонким гумором, дискретно підправленим іронією, що цілком окреслило його інтелектуальну особистість. Він сказав, що Норвегія, хоч і вважається «малою нацією» через мало залюднені простори, хоч і не дістала запевнення на покриття коштів, зв'язаних з організацією Міжнародного з'їзду, від осіб, до яких норвезький ПЕН-Клуб звернувся за допомогою, то все ж таки ця країна взялася підготовляти з'їзд, навіть бачивши, що виглядало на приповідку: «Дай мені роботу, а я вже виготую потім приладдя до неї».

Існують міста, що мають утворює більше населення, ніж ціла Норвегія, нації, де ПЕН-Клуб — єдина літературна організація, в той час, як норвезький ПЕН-Клуб створено на додаток до інших, вже існуючих у країні літературних організацій. Місцева критика вважала ставлення норвезького ПЕН-Клубу надто претенсійним. Попри всі перешкоди, Міжнародний з'їзд ПЕН-Клубів у Осло таки відбувся і зробив честь великій «малій норвезькій нації» і її ПЕН-Клубові. Хочу висловити тут, ще в ролі делегата, панам представникам норвезької амбасаді подяку від Бразилії, хоч ця подяка має тільки половину своєї ваги, бо друга половина припадає панові Еврікові Бранко Рібейро, директорові ПЕН-Клубу Сан Павльо. Підписуюсь під словами пана А. Шамсона з Франції: «Дав би Бог, щоб моя батьківщина доросла до гідності „малих націй”».

Міжнародний з'їзд розпочався. Центральна тема була: «Письменники і семантика, література як поняття, значення і вислів». Признаюся, що ні я, ні багато інших між колегами-конгресистами, як я непомітно розвідала, не сподівалися великих рішень чи новин від обраної теми. Семантика — широке поле, що його томи книжок не спроможні вичерпати.

Отже й гаразд: ми всі чогось навчилися, і то головне від письменників і поетів Азії, що було добре для гордості Заходу. Так, я зовсім згідна з паном Гансом Геельмуйденом, що перефразовуючи одну відповідь Людвіка Гольберга, сказав: «Ми не такі наївні, щоб уявляти собі, нібито ми можемо поліпшити світ, — але все ж таки: наскільки гірший був би він без з'їзду в Осло!»

Між темами для обговорення була проблема перекладів, і представники Єгипту, Японії й Норвегії звернули увагу на багатство проблем, зв'язаних не тільки з формальним питанням, але і з розумінням самої істоти якогось народу.

Інші теми були такі: відносини між літературою та іншими формами мистецтва, дитяча література, семантика пропаганди і жаргону, уявна та інформативна мова, семантика в поезії, новелі і драмі. Дебати були довгі й запальні, але дух з'їзду виявився толерантним, приязним.

Говорилось і про дальші пляни: зустрічі в Угорщині, в Югославії, в США, в Голляндії, в Сенегалі, на Побережжі Слонової Кости, в Ірландії, в Греції й Швейцарії. Ми з задоволенням почули про створення нових центрів у Румунії, Йорданії, на Кубі і в Сенегалі. Існує надія відтворити центр ПЕН-Клубу в Іспанії. Великий фестиваль негрського мистецтва відбудеться в грудні 1965 року в Дакарі.

Із праць, що підготовляє Міжнародний ПЕН-Клуб, найбільше враження справили дві: упорядження нової бібліотеки в недавно знищеному землетрусом місті Скопле в Югославії і створення комітету для визволення письменників і поетів, що їх ув'язнено з політичних причин.

Ми знаємо, що існує багато прав людини, але правові кодекси різняться, і від проф. Кенжі Такагаші з Японії ми дізналися, що ідея волі, така вихвалювана на заході, особливо від XVIII віку, має негативне значення в Японії. Воля там означає бунт проти Богом і соціальною ієрархією визначеного порядку. Волю вважають сваволею. Як бачимо, семантика не тільки літературна справа, але також і філософська, а отже й соціологічна та політична. Тому коли політиці не вдається знайти спільного знаменника, тоді нехай хоч мистецький світ шукає сердечнішого зрозуміння; це міст, що його буде ПЕН-Клуб. Так, крім різних перекладних антологій, що їх готує ЮНЕСКО, пан Робер Гоффен з Бельгії запропонував обмін завданнями між окремими ПЕН-центрами, щоб вони підготовляли і друкували іноземні антології і тим способом поширювали знання інших літератур.

Наскільки я згідна з цією думкою, показують «Антологія української літератури», «Українські оповідання» і «Українські легенди» португальською мовою, що їх Галина Колодій, Анна Марія Мурісі і я видали 1959 року, і «Антологія модерної бразильської і португальської поезії» в моєму перекладі, що недавно появилася в Нью-Йорку. Хочу також згадати тут спільну працю групи студенток філософського факультету «Санта Урсула» в Ріо-де-Жанейро, наслідком якої стала «Мала антологія німецької лірики», — двомовне видання попереднього року, що його критика прийняла прихильно. Запрошую всіх моїх студентів тут присутніх до перекладної праці над чужими літературними творами і тим самим до будівництва мостів між народами. Пан

Віллі Келлер, директор Німецько-бразильського інституту культури, який розповсюдив у Німеччині багато творів з бразильської літератури, напевно зрадить зацікавленим, які до нього прийдуть, таємницю перекладного мистецтва.

В Осло говорив про ці таємниці проф. Крістіан Шмідт, порівнюючи шекспірівські сонети в шведському, норвезькому і данському перекладі: це — в звіті, що висвітлював проблеми перекладної майстерности. Д-р Мохаммед Авад з Єгипту, перекладач «Фавста» на арабську мову, дав приклади геніяльних перекладів, цитуючи Шекспіра в німецькій версії Шлегеля-Тіка.

ЮНЕСКО запропонувала співпрацю Міжнародного театрального інституту, щоб підготувати список умілих перекладачів. Пан Гоффен піддав думку створити міжнародну антологію ПЕН-Клубів, що подавала б твори найрізнішими мовами.

Одна з найцікавіших тем з'їзду була: «Інформативна і уявна мови», що західноєвропейські письменники розуміли як «наукова і поетична мови». У протиставленні до цього означення, напевно одностороннього, взяла слово пані Ман-Куй-Лі з Китаю. Вона описала нам один тип китайської поезії в чотирьох рядках, кожний з яких має п'ять односкладових слів. Ця поезія повідомляє про якийсь досвід, а потім розгортає свої філософсько-поетичні образи. Тоді ми довідалися також, що жанр поезії, який бразильці називають «гай-кай», у дійсності множина від «гай-ку».

Іншою, дуже спірною темою стала дитяча література, що її на думку Еббі Гаслюнд з Норвегії, треба піднести до висот інших літературних жанрів. Особливо нові нації були зацікавлені цією справою. Пані Сесілія Нобрега з Англійської Гваяни зовсім слушно зауважила, що дітям із тропічних зон треба інших книжок, ніж ті, які читає європейська дитина. Африканські діти ніколи не бачили снігу, їх матері не сидять при каміні і не плетуть вовняні плаття. Негритята хочуть читати книжки про свій край, дітей, як і вони, про звірів і птахів, що їх оточують, аж потім можна їм дати книжки про інші краї. Любов до рідного краю — початок любови до світу. Подано думку створити клуб дитячої літератури.

До найщасливіших подій мого перебування в Норвегії я зараховую знайомство з славною письменницею для молоді, Емме Зоммерфельт; я була в неї в домі, як можна так сказати, надпрограмово. Це — мала пані з білим волоссям і молодечим виглядом, з дуже гарними руками, що зірвали для мене бузкову галузку з її саду. Її чоловік, професор університету в Осло, має знамениту бібліотеку. Є люди, що об'являються на перший погляд. Так, я тільки пройшла в товаристві Еббі Гаслюнд їх домом, що серед зеленої трави, і відчула: це дім моїх друзів. І як Емме Зоммерфельт захоче мене коли відвідати, я дам їй анту-рію з бразильського саду.

Звісно, мені було неможливе ознайомитися з усіма учасниками кон-

гресу, і зробити між ними сумлінний вибір. До цього я мусіла б спершу перечитати все з їх книжок, що не так легко, бо багато з них написано невідомими мені мовами, і ще немає перекладів. Хочу назвати тільки кількох учасників, які через сприятливі обставини зблизилися до мене. Передусім — співпрацівниця журналу «Арена» в Лондоні, пані Рут Спірс, за словами Еліота, найкращий перекладач Райнера Марії Рільке на англійську мову; потім директор мистецького видавництва «Вальдемар Кляйн» у Баден-Бадені, пані Рут Кляйн, і її донька Фльорентіна, з якою пізніше в Німеччині я могла провести щасливі, надхненні години серед чудесної колекції мистецьких речей і дорогоцінних книжок, таких як перше і друге видання творів Гете. Далі я пізнала Шін Шалома, поета Ізраїля, пані Гелле Лямбрідіс з Греції, пана Казіміра Едшміда, директора ПЕН-Клубу Західньої Німеччини, пана Зігурдура Гафштада з Ісландії, пана Яна Порандовського, директора ПЕН-Клубу з Варшави, принца Прем Пурашатра з Тайлянду, пана Джуліуса Айзакса з Нью-Йорку, пана Яна де Гроот з Голляндії, видавця в Арнгамі. Група балтицьких поетів і письменників упорядила літературний вечір по нашій офіційній праці, і там, у приміщенні естонського поета Алексіса Ранніта, ми читали поезії до півночі при денному світлі. Ми не звикли до білих ночей у Норвегії і будилися вже о третій годині ранку, коли починав вливатися день через вікна... Швайцарський поет романської мови Андре Пеер ще не мав його досить і полетів аж на Арктику: дивитися на північне сонце.

Все ж таки ми мали щастя: напередодні нашого від'їзду знову розпогодилося. Тільки заблищали перші промені, вже ми вгледіли норвежців, простягнених на траві, що обпалювалися або вправлялися спортом на свіжому повітрі, коли ми, трясучися від холоду, дивувалися відвагою жителів цього краю.

Пан Геельмуйден обіцяв своїм гостям «з'їзд-суворість», із скромністю натякаючи на обмежені можливості норвезького ПЕН-Клубу, що не спроможний дати гостям пишних умов життя. Одначе тільки швидкий погляд на програму переконав нас, що буде зовсім інакше, і це підтвердилося тижнем від 21 до 28 липня. Ми мали, крім шістьох робочих годин, чого дотримувалися з спонтанним зацікавленням, повно чудових можливостей пізнати найкращі частини міста Осло і жити цілий тиждень, ніби складений із самих неділь.

До цієї святкової частини належало прийняття в Кустернес Гус на запрошення пані Соньї Генье, відомої балерини на льоду, і її чоловіка, пана Нільса Онстада. Обое вони присвячуються збиранню зразків модерного малярства, які ми могли при тій нагоді оглянути. Соньї Генье ще дуже гарна, вона підкріплює тезу, що в жінки нема віку і що розумні люди вмють користуватися грішми з добрим смаком. У збірці, що приносить радість не тільки своїм власникам, є чудові картини.

Потім префект міста особисто, пан Бріньюльф Буль, прикрашений

своїм золотим ланцюгом, прийняв нас у ратуші з паленої цегли, щедро прикрашеній плоскорізьбою і фресками. Перед ратушею стоїть фонтан з лебедями, що ділить воду на упорядковані стяжки, схожі на прозорі леза. В середині ратуша прибрана деревом, мармуром і килимами, але при своєму багатстві вона зберігає рівновагу у композиції барв, меблів і орнаментів.

Високою годиною нашого перебування в Норвегії, одначе, було прийняття в замку Акергус, де господарем, заступаючи короля був королівський міністер церковних і культурних справ, пан Гелге Сівертвен. Величний замок XIII століття збудився до святих огнів, музики, довгих сукень і повних чаш. Кожна річ у цьому замку сяjala красою, із стін на нас дивилися ті, що творили історію, за вікнами мерехтіли води між дуже зеленими берегами. В королівській каплиці я знайшла на троні і на спинках крісел стилізовану корону, що дуже нагадувала українську емблему — тризуб. Випадок? Вічне в орнаменті? Чи що більше? Час вікінгських виправ більш-менш збігається з часом творення української держави, що її називали Русь. Звідки прийшов орнамент українського тризуба, який уже перші князі вживали на своїх печатях?

Пізніше я мала нагоду пізнати стрункотілі каравелі вікінгів, виставлені в особливому павільйоні. Ті каравелі колись затоплено з усім добром мертвих монархів. Не буду співати про їх чисті форми, що, неначе форми грецьких статуї, схожі на взірці з краю Платонових ідей. Обмежуюся на одному: між речами на «королівській каравелі» було двоє різьблених саней, що дуже нагадують українські сани. Слід згадати, що тіло князя Володимира Великого, який помер 1015 року, завинено в килим і повезено в саях до Десятинної церкви в Києві, хоч помер він серед українського літа, коли нема снігу.

Інші сліди полишали деякі тканини, що нагадують українські вишивки (особливо «низ»), дерев'яні церкви з XII віку, що ще живуть у Карпатах, і два музичні інструменти: «люр» і усна арфа, що на Україні мають назви «трембіта» і «дримба». Я послала свій скромний збірник друків з рисунків українських дерев'яних церков і гуцульських інструментів Еббі Гаслунд для порівняння.

Свят-іванівська ніч, через хмару, в якій, здавалося, брали участь всі нордійські боги, здійснилася не в човнах на фйорді, як була задумана, а в ресторані, де ми слухали фолкльорну музику і оглядали танці, що їх показувала група дітей. Пригощали нас типовими стравами, між іншими — саламі з оленячого м'яса. Потім ПЕН-Клюб розгулявся, і невинний фолкльор закінчився шаленим твістом і самбою, коли в дворі велетенську свят-іванівську ватру мусіли насильно підгодовувати бензиною.

В поїздках по місту ми оглянули музей Мунха з його майже повною творчістю, парк з фігурами Вігелянда, музей кораблів. Потім одна менша група вирішила подивитися на місто згорі, поїхала поїздом, поки знайшла місце, з якого можна було оглядати місто і фйорд,

як на долоні. В «Норске Театрет» на другий день був ще фольклор-фестиваль з танками, інструментальною музикою і старими співаними баладами. При цій нагоді попрошено гостей вдягнути святковий стрій. Я вдягнула сарі — мій єдиний довгий одяг, що викликало загальне здивовання. Хотіли знати, чому українка, бразильська делегатка вдягнула гіндуське сарі? Не легко було відповісти. В останню хвилину мені прийшла добра думка, і я сказала: «Я вдягнула сарі на честь Рабіндраната Тагора». Цією відповіддю всі врадувалися. А Рабіндранат Тагор певно в своїй великодушності не погнівався б.

Коли на другий день, серед рідкої мжички, ми востаннє зібралися в університеті Осло, де прочитано перегляд наших праць, я мала враження чогось добре закінченого. Завжди серед праці впаде те чи інше речення, що застається нам потім інтимною вісткою серед загальної вістки. Цього разу це була анекдота, що її розповів проф. Річардс з Англії: про славетного єгиптолога, який вночі руйнував стінку піраміди, щоб її новими розмірами підтвердити свою теорію... Світ повний таких єгиптологів... Чесність з власною творчістю і творчістю інших — рідкісна і тим самим пожадана. Проф. Річардс сказав, що майбутні чесноти творчих умів це — розумова покірність і терплячість, з яких остання, як знаємо, вже давно стала суттєво бразильською чеснотою.

Крутою дорогою, себто через Швецію, Данію, Німеччину, Італію, Францію, Іспанію, Португалію і, не можемо оминати, через «приязний лет компанії ТАП» з дещо драматичним осіданням на Солоному Острові і багато спокійнішому осіданні в Ресіфе, я прибула вкінці до чудесного міста Ріо-де-Жанейро, що його вітаю, завжди з вдячністю, з завжди новим почуттям любови.

Спасибі шановному панству за присутність і за чесноту терплячости, що її вихваляє проф. Річардс.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

БОГДАН ВИНАР: **МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ**

(Частина четверта)

ПОЛЬЩА, 1919-44 — УКРАЇНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як і в Німеччині, на терені Польщі скупчилася після першої світової війни значна кількість української еміграції. На початку 20-их років зокрема Варшава стала одним з важливіших осередків еміграції з Наддніпрянщини, де, як відомо, перебувала частина уряду УНР в екзилі на чолі з Андрієм М. Ливицьким. Заходами дипломатичної місії УНР появилось тоді багато брошур на українські теми, більшість яких годі сьогодні відшукати. Віднотуємо тут тільки одну економічну позицію — «Питання відбудови господарства України», опубліковану французькою мовою.¹⁾

Крім дипломатичного представництва та цілого ряду політичних організацій, у Польщі (точніше — у Варшаві) існувало багато суспільно-громадських і професійних організацій, з-поміж яких слід назвати передусім Український центральний комітет у Польщі (УЦК), Спілку українських інженерів та техніків, Українське правниче товариство, Українське військово-історичне товариство (УВІТ), Українську академію ім. Петра Могили та Івана Мазепи, Товариство допомоги українським студентам вищих шкіл, які всі тією чи тією мірою цікавилися також видавничими справами. Окремо треба згадати Лігу поневолених Москвою народів «Прометей», що була осередком діяльності політичних еміграцій неросійських народів СРСР.

До 1939 року у Варшаві друкувалися різні українські періодики, що містили також деякі економічні матеріали передусім інформаційного характеру. З важливіших згадаємо щоденник «Українська трибуна» (1921-22), тижневик «Українська нива» (1926-27), яка згодом виходила в Луцькому, журнал «За незалежність» (орган УЦК), журнал «За державність» (видання УВІТ, 1925-39), місячник «Наша культура» (1935-37) і «Промислово-торговельний вісник», де опрацьовувано економічну проблематику і де в 1933 році була надрукована довідка Л. Лукасевича п. н. «Наша торговельно-економічна преса». Інформації про господарське життя України подавали польською мовою та-

¹⁾ «Les Problemes de la réstauration économique de l'Ukraine». Institute économique de l'Ukraine, Edition du Bureau d'Organisation, Varsovie 1922, 44 p.

кож «Польсько-український бюлетень» і щоденне пресове видання «Українські вісті».²⁾ Багато таких матеріалів публікували також мі-

На жаль, ми не мали можливості переглянути видання дослідних інститутів польських університетів і бібліографії наукових видавництва; тому не можемо обговорити ті польські праці, які стосуються економіки України. Також у польській літературі є багато монографій, присвячених питанню вивчення господарських відносин в окремих областях, містах, а навіть селах. Тільки випадково ми познайомилися з працею В. Пржибиславського про село Уніж, Городенківського повіту, з цікавими даними про населення, землеробство, тваринництво, заробіткові умови, торгівлю та матеріальну культуру цього українського села.⁴⁾ Не сумніваємося, що подібних праць є значно більше в польській економічній літературі.

Широку науково-дослідну працю розгорнув заснований у 1928 році Український науковий інститут у Варшаві (УНІ-В), який видав цілий ряд дуже цінних праць з ділянки економічних наук. У Варшаві працювало з 1932 року Українське економічне бюро (УЕБ), відоме виданням статистичних річників. Однак ці справи треба обговорити окремо.

Крім Варшави, невелика українська емігрантська колонія існувала в Кракові. Тут, в Академії гірництва, при кафедрі металургії та термічної обробки працював з 1922 по 1945 рік відомий металург проф. Іван Феценко-Чопівський, який брав активну участь у політичному житті України під час визвольних змагань, будучи членом Центральної Ради, міністром торгівлі та промисловости в уряді Голубовича і міністром народного господарства в уряді Остапенка. (Цікаву статтю про нього написав Я. Зозуля в джерсі-сітській «Свободі» від 16 січня 1964).

Ще до виходу на еміграцію І. Феценко-Чопівський опублікував деякі свої праці, між ними «Природні багатства України» і «Економічна географія України» (обидві в двох томах); скорочене видання останньої появилася у Відні (вид-во «Земля», Відень, 1922, 144 стор.). Він є автором коло 140 наукових праць, які друкувалися польською, російською, французькою, англійською та німецькою мовами, переважно з ділянки металургії та споріднених дисциплін.

Коли в 1939-41 рр. у зв'язку з великим напливом нової еміграції Краків став найважливішим українським осередком у Польщі, там виник плян створити український науковий інститут з 16 катедрами і 2 самостійними доцентурами. На жаль, ці заходи Українського центрального комітету (УЦК) на чолі з проф. Володимиром Кубійовичем

²⁾ «Biuletyn polsko-ukraiński»; «Wiadomości ukraińskie».

сячник польського Інституту дослідів національних справ і кварталник орієнталістичного Кола молодих «Схід».³⁾

³⁾ «Sprawy narodowościowe»; «Wschód».

⁴⁾ Przybysławski W., «Uniż, wieś powiatu horodeńskiego». Studium społeczno-gospodarcze. Warszawa, 1933, 104 str.

не увінчалися успіхом, бо німецька окупаційна влада не погодилася на створення такого інституту (Є. Ю. Пеленський, «Українська наука в Польщі за час 1940-44 рр.» в журналі «Сьогочасне і минуле», Мюнхен 1948, ч. 1, стор. 43). Також безуспішними були заходи Наукової ради при УЦК дістати дозвіл на друкування наукових праць. На сторінках газети «Краківські вісті» (наприклад, у чч. 63, 80, 95 та 115 за 1941 рік) можна було друкувати тільки звідомлення з наукових доповідей. Серед книжок, що в той час появились в «Українському видавництві» в Кракові, були також деякі наукові праці; окрему увагу заслуговують два річніки журналу «Українська книга».

Поза виданнями УНІ-В та Економічного бюро у Варшаві появилось в Польщі дуже мало економічних праць. Серед них відзначається передусім «Географія України і сумежних земель» Володимира Кубі-йовича (Краків-Львів 1943), яка тільки посередньо заторкує економічну науку і в якій є окремі розділи про географію сільського господарства (В. Кубійович) та про географію промисловости (Р. Димінський). З менших праць, що раніше появились в Польщі, слід згадати розвідку В. Садовського «Українці поза межами УРСР на основі перепису 1926 р.» (Варшава, 1931) і цього ж автора «Нарис економіки українських земель» (Варшава, 1935). Питанням вивчення сільського господарства України присвячена невелика праця Г. Лазаревського «Земельний устрій советської України» (Варшава, 1938).

Деякі питання української економіки опрацьовував Український чорноморський інститут, заснований з ініціативи Лева Биковського, Івана Шовгенева та Юрія Липи. У 1941-44 рр. заходами цього інституту вийшло шість випусків «Чорноморського збірника»; крім цього, появились такі розвідки: Анатоль Огієнко, «Комунікаційне летунство в чорноморському просторі» (Варшава, 1941, 32 стор.); Олег Кулиняк, «Чорноморська проблема в українській промисловості» (Варшава, 1941, 50 стор.); Г. І. Братіяну, «Початки торгівлі на Чорному морі» (Варшава, 1940, 68 стор.); І. Шовгенів, «Чорне море. Гідрографічний нарис» (Варшава, 1941, 112 стор.). У Польщі були видані також дві інші наукові розвідки І. Шовгенева: «Водне господарство на українських землях» (Варшава, 1934) та «Енергетичні ресурси на українських землях» (Варшава, 1940).

УКРАЇНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ БЮРО — 1933-38

З завданням у приступній формі популяризувати відомості про господарське життя на Україні і на еміграції Українське економічне бюро у Варшаві почало видавати з 1933 року свої статистичні збірники.

«Перший український статистичний річник» (Варшава, 1933, 137 стор.) зредагувала колегія в складі Лева Лукасевича, Юрія Липи та Євгена Чеховича. Статистичний матеріал упорядкований у трьох основних розділах: а) статистичні відомості про Україну — територія і

населення, промисловість, транспорт, рільництво і кооперація, б) «показник української культури» — адреси і короткі інформації про українські господарські та суспільно-громадські інституції, в) господарський огляд, де вміщені короткі інформаційні статті про «наші здобутки і наші втрати», «значення духових цінностей в культурно-економічному житті української нації» тощо; в цьому розділі надруковані також звіт про діяльність Українського економічного бюро і бібліографія видань Ревізійного союзу українських кооператив (РСУК) у Львові.

Ця перша спроба статистичного опрацювання інформацій про господарське життя на українських землях і в окремих країнах поселення української еміграції робить корисне враження, не зважаючи на дещо нерівномірний характер статистичних показників і таблиць, які не завжди стоять на фаховому рівні. До недоліків треба також зарахувати факт, що не подано джерел та літератури до статистичних таблиць і що інформації в бібліографії не уточнені (наприклад, пропущений рік видання).

«Другий український статистичний річник» (Варшава, 1934, 173 стор.) є значним кроком уперед. Для кращого опрацювання статистичних матеріалів значно поширено редакційний комітет. Як нових співробітників заангажовано М. Захарченка та С. Сірополка з Праги, І. Косенка з Парижу, В. Косоноцького, М. Маслової та С. Поповича з Варшави, В. Кубійовича з Кракова і А. Жука, Ю. Соневиського та Л. Ясінчука зі Львова. Зміст річника дещо поширено і введено нові підрозділи. В основному є такі три частини: а) Україна в цифрах — загальні інформації про територію та населення і про українську еміграцію в Англії, Франції та США, б) народне господарство — промисловість на Великій Україні, нафтова промисловість у Східній Галичині, соляна промисловість, кооперація і транспорт, в) «показник української культури» — видавництва, преса, церква і громадські та суспільні організації. В довіднику опубліковано статтю-огляд п. н. «Від п'ятирічного плану до податкової політики в 1933 році» (стор. 51-65), де обговорені важливіші події з господарського життя УРСР. Подана також бібліографія української економічної літератури, зібрана проф. С. Сірополком (стор. 168-171), в якій автор покористувався бібліографією радянських видань, що стосуються економіки України.

Детальніше і більше фахове опрацювання статистичних матеріалів знаходимо в «Третньому українському статистичному річнику» (Варшава, 1935, 288 стор.), що появилася за редакцією В. Кубійовича, Л. Лукасевича та Є. Чеховича. Добре зредатовані статистичні таблиці і короткі коментарі дають виразний перегляд окремих галузей народного господарства УРСР та українських земель під Польщею і економічних досягнень еміграції в різних країнах поселення. При інформаційному матеріалі подані джерела і деяка економічна література. До важливіших розділів цього річника треба зарахувати такі: а) людиність, б) сільське господарство (обидва розділи з-під пера В. Кубі-

йовича), в) гірництво і промисловість — Б. Іваниса, г) торгівля і кооперація — А. Жука, який написав ще окрему статтю про українську кооперацію в Польщі, ґ) політична і культурна статистика, д) «показник української культури» і е) «місцеллянеа»; в останньому розділі подані статистика українських громадських та господарських інституцій (Б. Кабарівський) і цікава стаття В. Ю. Кисілевського «Зріст зацікавлення українським питанням в Англії».

«Четвертий український статистичний річник, 1936-37» (Варшава, 1938, 365 стор.), що появилася в дещо збільшеному об'ємі за редакцією В. Кубійовича, Л. Лукасевича та Є. Гловінського, є щодо змісту і структури подібний до попереднього річника. Тут є такі розділи: а) людиність, б) сільське господарство (автором обох розділів є В. Кубійович), ґ) гірництво та промисловість — Б. Іваниса, г) фінанси і торгівля — Є. Гловінський, д) політична і культурна статистика — Л. Лукасевич, е) «показник української культури» і е) «місцеллянеа». З цікавіших статей, опублікованих в останньому розділі, належить відзначити нотатку В. Садовського «Українська наука в Чехо-Словаччині» (стор. 300-301) та інформаційну статтю Є. Гловінського «Економічний відділ Українського наукового інституту у Варшаві» (стор. 301-305).

Резюмуючи, можна сказати, що зміст усіх чотирьох річників Українського економічного бюро у Варшаві переходив межі звичайної статистики. Не зважаючи на різні незначні хиби, треба ствердити, що виконано тут дуже серйозну роботу в зібранні статистичного матеріалу з господарського життя України, як також із життя української діаспори, — матеріалу, який ще сьогодні посідає значну наукову вартість. Жаліти треба, що після другої світової війни українська еміграція не спромоглася на подібне видання.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ

Найсоліднішу працю в ділянці дослідів економіки України провів за умовно короткий час свого існування Український науковий інститут у Варшаві (УНІ-В), що був організований у 1928 році за ініціативою проф. Олександра Лотоцького, під чийм керівництвом (і при фінансовій допомозі польського міністерства освіти) він працював до осені 1939 року. Інститут видав велику кількість наукових праць з різних ділянок українознавства. Неповний опис цих видань (тільки до 1937 року) можна знайти в «Каталозі видань Українського наукового інституту у Варшаві. 1930-37 рр.», де подані також аднотації змісту окремих монографій (Варшава, 1937, 41 стор.). Основним завданням інституту було досліджувати українознавчі питання, зокрема ті, які не могли бути науково опрацьовувані в УРСР. За час свого існування інститут згуртував значну кількість українських науковців, в тому числі також економістів. Хоч про діяльність УНІ-В досі опубліковано досить багато статей, на жаль, немає його доклад-

ної історії. На цьому місці використовуємо статтю Дмитра Дорошенка «Український науковий інститут у Варшаві», що була надрукована в журналі НТШ «Сьогодні і минуле» (Мюнхен, 1949, ч. 1-2, стор. 90-91).

В УНІ-В існував окремий економічний відділ на чолі з проф. Валентином Садовським; крім того, під його керівництвом постійно працював економічний семінар. Заступником керівника семінару був проф. І. Шовгенів, секретарем інж. Є. Гловінський. Семінарійні роботи велися постійно при участі 15-20 економістів та інших фахівців споріднених дисциплін. До 1937 року таких семінарійних засідань відбулося 51; починаючи з 1934-35 рр., появлялися літографовані звіти засідань з резюме доповідей і короткими підсумками дискусій. Про працю економічного відділу УНІ-В появилася інформаційна стаття Є. Гловінського в «Четвертому українському статистичному річнику» (Варшава, 1938, стор. 301-305). Про працю економічного семінару інформують окремо видані звіти, з яких нам вдалося роздобути тільки два: ч. 1 за 1934-35 рр. і ч. 2 за 1935-36 рр. На підставі згаданої статті Є. Гловінського і обох звітів можна виробити собі образ проробленої праці.

З цікавих доповідей, виголошених у 1930-31 рр., можна назвати такі: Є. Гловінський, «Проблема розрахункового балансу України» та «Проблема української валюти — українські гроші випуску 1917-1920 рр.»; К. Мацієвич, «Аграрна криза»; В. Садовський, «Советський демпінг»; В. Шевченко, «Агрономічна організація в УРСР»; В. Яновський, «Вугільна промисловість на Україні».

Рік 1931-32: Є. Гловінський, «Проблема української валюти — радянські гроші і питання інфляції»; О. Чубенко, «Стан професійної освіти на Україні»; В. Яновський, «Технічно-робітничі кадри УРСР і їхній побутово-матеріальний стан» і «Тракторизація сільського господарства СРСР».

Рік 1932-33: Є. Гловінський, «Сільсько-господарський податок в УРСР» та «Податкова реформа 1930 року в СРСР»; І. Липовецький, «Зовнішній товарообмін України в 1921-29 рр.» та «Рільничий експорт України за 1925-29 рр.»; В. Яновський, «Нариси з робітничого питання в УРСР».

Рік 1933-34: І. Липовецький, «Досягнення експорту СРСР у період першої п'ятирічки», «Імпорт СРСР у період першої п'ятирічки» та «Становище сільського господарства в УРСР в 1933 році»; Г. Лазаревський, «Колективізація на радянській Україні»; І. Шовгенів, «Водне господарство в басейні Дніпра на Україні»; В. Яновський, «Електрифікація УРСР».

Рік 1934-35: Є. Гловінський, «Гроші СРСР останнього етапу НЕП-у» та «Кредит СРСР останнього етапу НЕП-у»; І. Липовецький, «Проблема тваринництва в УРСР за 1928-34 рр.»; Ю. Черкавський, «Доктрина колективізації сільського господарства і її теоретики»; В. Яновський, «Залізничний транспорт СРСР у 1935 році».

Рік 1937-38: В. Яновський, «Металургійна промисловість СРСР»;

І. Липовецький, «Сучасний стан зовнішнього товарообміну СРСР»; С. Гловінський, «Еволюція бюджетового права в СРСР»; В. Іванис, «Хемізація сільського господарства СРСР»; Б. Іваницький, «Сучасний стан лісового господарства в європейських країнах».

Крім дослідження конкретних тем з ділянки економіки, з 1932 року реферовано також окремі твори західноєвропейських советознавців, щоб (як це зазначено в передмові до першого збірника «Економічний семінар при УНІ») «таким способом дати можливість учасникам познайомитися і критично підійти до тієї літератури, що появляється на західноєвропейських ринках, і щоб поруч матеріялу радянського використати також інший матеріял західноєвропейських досліджувачів та спостерігачів економічного життя на Україні». Наприклад, у 1937-38 році відбулися два такі семінарійні засідання: темою першого була «Новіша польська економічна література про господарське та суспільне життя в СРСР», а другого — «Новіша французька та німецька література про економічне і суспільне життя в СРСР».

Треба було дещо ширше поінформувати про працю економічного семінара під керівництвом проф. В. Садовського, бо саме добра студійна підготовка економістів УНІ-В дала в порівнянні з іншими, раніше обговореними інституціями чи не найкращі наслідки, про що промовисто свідчать дуже цінні монографії з ділянки економічних дослідів.

*

Праці Економічного відділу УНІ-В в кількості 11 томів економічної серії (в тому числі два томи збірника «Сучасні проблеми економіки України») і 2 томів статистичної серії вносять багато нового матеріялу у вивчення народного господарства України і з цього погляду вони становлять найповажніший вклад в українську економічну науку на еміграції.

Першою працею був збірник статей «Українська людність СРСР», виготовлений на підставі статистичних матеріалів про перепис населення СРСР у 1926 році (Варшава, 1931, 160 стор. — «Праці УНІ», том I, серія статистична, книга 1). Дві вступні розвідки — В. Садовський, «Огляд літератури про українську демографію» і Т. Олесевиц (Олексюк), «Загальний нарис території та населення УРСР», — подають перегляд основних проблем: перша — в аспекті наукових дослідів, що їх проведено з обсягу української демографії, друга — в аспекті аналізу фактичних змін в адміністративній структурі УРСР та порівнянь наслідків перепису населення з 1926 року з такими переписами 1897 і 1914 років. Інші статті розглядають такі питання: «Національні відносини на Україні в світлі статистики» (О. Питель), «Рестрація мовної і національної ознаки в переписі 1926 року» (О. Чубенко), «Розселення народностей УРСР» (Т. Олесевиц) і «Українці поза межами УРСР по перепису 1926 року» (В. Садовський). Згодом проф. В. Садовський ще раз повернувся до своєї теми, опрацювавши

її в аспекті колонізаційної політики в СРСР і розглянувши окремі етапи економічного освоєння східних та північних просторів СРСР («З підсумків колонізаційної політики в СРСР» у збірнику «Сучасні проблеми економіки України», том 2, стор. 1-24; «Праці УНІ», том XXXII, серія економічна, книга 8. Варшава, 1936).

Статистичний матеріал про українське населення СРСР опубліковано в розвідці Т. Олесевича «Статистичні таблиці українського населення СРСР за переписом 17 грудня 1926» («Праці УНІ», том II, серія статистична, книга 2, Варшава, 1930, 128 стор.). Перша таблиця має орієнтаційний характер; у ній подано загальну кількість українського населення в межах СРСР і розселення українців по окремих адміністративних комплексах. Детальні інформації автор подає в другій таблиці, де подана аналіза національного складу тих територій, що мають компактне українське населення. У третій таблиці поданий детальний національний розподіл населення по адміністративних одиницях, до районів включно. Не зважаючи на деякі методологічні огріхи (зокрема в застосуванні індексів обрахунків), згадані праці УНІ-В становлять поважне досягнення української демографічної науки і творять базу для аналізу переписів населення СРСР з 1939 та 1959 років, яка ще чекає на свого автора.

В дослідних працях УНІ-В помітне велике зацікавлення питаннями, зв'язаними з розвитком української промисловости.

Монографія проф. Василя Іваниса «Промисловість України і Північного Кавказу» («Праці УНІ», том XLIII, серія економічна, книга 10, Варшава 1938, 155 стор.) подає в синтетичній формі загальний огляд розвитку цієї промисловости, при чому автор, обмежившись тільки радянським періодом, міг докладно використати багату літературу 20-их років. Крім загальної характеристики промисловости, — її розміщення, виробничих потужностей, продукції тощо, — автор докладно обговорює стан окремих галузей важкої та легкої промисловости і наводить багатющий статистичний матеріал, який тепер мало приступний за кордоном. Великий науковий інтерес викликає також друга монографія проф. В. Іваниса «Енергетичне господарство України і Північного Кавказу» («Праці УНІ», том XXIII, серія економічна, книга 5; Варшава, 1934, 141 стор.), де обговорюються проблема використання резерв енергії і корисне перетворення її. Автор окремо розглядає енергетику головніших галузей промисловости і в заключному розділі подає інформації про використання енергії в сільському господарстві, транспорті і в міських житлах. При цьому подаються також цікаві деталі про адміністративні розпорядження радянської влади, яка безпосередньо втручається в процес обміну господарськими ресурсами України і Північного Кавказу, творячи цілий ряд штучних бар'єрів. Перу цього автора належить також розвідка «Донбас і Урало-Кузнецкий басейн за часів першої та другої п'ятирічок» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 2, стор. 65-90), де використано надзвичайно цікавий матеріал з дискусії між україн-

ськими і російськими економістами у зв'язку з форсованою індустріалізацією східних районів СРСР, проведеною значними коштами господарських ресурсів України.

Питанню господарського планування присвячена розвідка проф. Валентина Садовського «П'ятилітка і народно-господарські інтереси України» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 1, стор. 88-141; «Праці УНІ», том III, серія економічна, книга 1), де проаналізовано взаємовідносини між республіканськими і загальносоюзними органами на тлі планування першої п'ятирічки. Тут цитується цікавий матерія Українського держплану і обговорюється «українська схема» для загальносоюзного планування, яка, як відомо, ішла врозріз з намаганнями планувальних органів СРСР переводити прискішену індустріалізацію східних районів СРСР коштом українських капіталів.

Вивченню сільського господарства України присвячені дві праці проф. Костя Мацієвича. В першій п. н. «Сільсько-господарська політика СРСР в світлі аграрної кризи» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 2, стор. 25-64) автор аналізує стан сільського господарства України на тлі аграрної кризи 1929-30 рр. і радянську економічну політику, відірвану та ізольовану від будь-якого зв'язку з світовим господарством. У другій п. н. «Колективізація сільського господарства на Україні» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 1, стор. 21-87) автор подає цікаві інформації про ролі українського наркомзему на першому етапі суцільної колективізації.

Ґрунтовна праця проф. В. Садовського «Робоча сила в сільському господарстві України» («Праці УНІ», том XXVI, серія економічна, книга 6; Варшава 1935, 125 стор.) подає історичний перегляд цього питання з кінця 19 століття по 1928 рік. Тут з'ясовані стихійний колонізаційний рух українського селянства і ролі військових поселень. Автор докладно обговорює становище сільсько-господарських робітників за радянської влади, при чому він використав дані з перепису населення 1926 року. Автор інформує також про стосовне радянське законодавство, пересічну заробітну платню, умови праці тощо.

Більш універсальний характер має праця В. Садовського «Праця в УРСР» («Праці УНІ», том VII, серія економічна, книга 2; Варшава, 1935, 148 стор.), яка, до речі, є першою науковою спробою висвітлити становище українського робітництва напередодні війни і під час революції, узглядивши при цьому господарський розвиток України і політику царського уряду. Багатий матеріял історичного характеру уможливив авторові зробити докладну аналізу радянської робітничої політики на Україні. Таким чином більша частина праці присвячена оцінці цієї політики, при чому наведено цікаві матеріяли про питання безробіття, як також скоментовано основні настанови радянського законодавства щодо соціального забезпечення і з'ясовано географічне розміщення робітничих кадрів. Окреме зацікавлення викликає розділ, де говориться про наслідки русифікаційної політики радянського уря-

ду. Розділи про потреби робітництва після війни і про шляхи ліквідації радянської політики праці носять виразний політично-програмовий характер.

У роботі Економічного відділу УНІ-В присвячено багато уваги фінансовим питанням, поскільки саме наукове дослідження фінансової політики радянського уряду на Україні розкриває, мабуть, найкраще колоніалістські риси в структурі радянської економіки з усіма впливаючими з такого стану наслідками. Серед співробітників УНІ-В фінансові справи досліджував передусім Євген Ґловінський, праці якого треба вважати найповажнішим вкладом української еміграційної науки в цій ділянці. Він є автором двох розвідок у двох томах збірника «Сучасні проблеми економіки України»: «Гроші і кредит в СРСР останнього етапу НЕП-у» (том 2, стор. 121-143) і «Проблема розрахункового балансу України» (том 1, стор. 5-20). У першій праці він розглядає централізм кредитової системи в СРСР на тлі кредитової реформи 1930 та 1931 років і наводить цікаві матеріали про грошовий обіг в СРСР та про окремі фінансові розпорядження радянського уряду, які гальмували розвиток народного господарства України. В другій праці зроблено історичний перегляд експорту та імпорту України в дореволюційний період, при чому докладніше з'ясовано її торговельний баланс. Статистичні дані автора стосуються передусім 1922-29 років і для цього періоду поданий багатий статистичний матеріал про торговельні зносини України з закордоном та з іншими радянськими республіками.

Окремо належить відмітити ґрунтовну монографію Є. Ґловінського «Фінанси УРСР» («Праці УНІ», том XLIV, серія економічна, книга 9; Варшава, 1939, 332 стор.), яка ще й сьогодні є неперевершеною науковою працею з даної ділянки і яка, поруч праць В. Садовського, належить до найцінніших видань з економічної проблематики, що появилися на еміграції. В цій монографії обговорені фінанси колишньої Російської імперії і подані інформації про фінансову політику Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. В дальшому подано аналіз фінансів УРСР з доби військового комунізму та НЕП-у, податкової реформи 1930 року; окремі розділи присвячені оподаткуванню приватного сектора і податкові з обороту та іншим податкам з усупільненого сектора. Цікаві деталі автор подав про сільсько-господарський податок, про структуру всесоюзного бюджету, про державний кредит та місцеві бюджети. До найцінніших розділів належить наукове дослідження фінансової експлуатації України, при чому використана література про «територіальний бюджет» з матеріалами Яснопольського, Мальцева та Порша (якщо мова про дореволюційний період) і матеріали Українського держпляну разом з працями Доброгаєва, Волобуєва та інших українських економістів (якщо мова про період радянський). Поскільки проблема економічного колоніалізму є популярною також і сьогодні, варто б деяким українським авторам познайомитися докладніше з монографією Є. Ґловінського, зокрема

якщо йдеться про методологічну побудову його праці і про його самостійні обрахунки.

Питанням фінансів присвячена також розвідка І. Кабачкова «Реконструкція податкової системи в СРСР» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 2, стор. 144-163), в якій обговорюється податкова реформа 1930 року і подаються важливі деталі про закон від 21 грудня 1931 та про його ролі в укладанні республіканських і місцевих бюджетів.

На окреме підкреслення заслуговує дослідна праця проф. І. Шовгенева, одного з найкращих знавців енергетичного господарства України. В його розвідці «Водне господарство в басейні р. Дніпра» («Праці УНІ», том XX, серія економічна, книга 4; Варшава, 1934, 58 стор.) схарактеризовані водні запаси цього басейну, розвиток водного транспорту та меліоратійні роботи і подані цікаві інформації про намічені заходи для розбудови «Великого Дніпра». Автор зібрав багатий статистичний матеріал також у праці «Енергетичні ресурси на українських землях» (Варшава, 1940), а в збірнику «Сучасні проблеми економіки України» (том 2, стор. 164-176) опублікував розвідку «Повені на Україні і способи боротися з ними».

До наукових праць тривалого значення належать дослідні праці проф. Б. Іваницького про лісове господарство України. Сюди в першу чергу належить монографія «Ліси і лісове господарство України», що появилася в двох томах («Праці УНІ», томи XXVII та XLV, серія економічна, книги 7 та 11; Варшава, 1936 і 1939). Розглядаючи питання лісової промисловості і транспорту, автор дає дуже вичерпні інформації про лісове забезпечення України перед 1914 роком. В дальших частинах монографії описані ліси та лісове господарство за часів радянської влади, при чому поданий багатий статистичний матеріал про лісовий фонд УРСР з часів п'ятирічних плянувань; з'ясовані також особливості радянської політики, яка не завжди покривається з інтересами народного господарства України. До цієї тематики належить також його короткий порівняльний нарис «Лісове господарство Московщини і України» (збірник «Сучасні проблеми економіки України», том 2, стор. 91-120).

В роботі Українського наукового інституту у Варшаві найменше уваги присвячувано питанню української кооперації, мабуть, тому, що ці питання великою мірою досліджувано в подебрадській Українській господарській академії. На тему кооперації в УНІ-В появилася тільки монографія І. Івасюка «Кредитова кооперація на Україні» («Праці УНІ», том XI, серія економічна, книга 3; Варшава, 1933, 120 стор.). У вступі подано короткий історичний нарис про розвиток цієї категорії кооператив на Україні, при чому автор, на жаль, нічого не згадує про період визвольних змагань. В окремих розділах характеризується радянське кооперативне законодавство і подаються інформації про низову мережу організацій народного кредиту, окру-

жні кредитові союзи та органи самоврядування і всеукраїнські кооперативні центральні.

*

Наш короткий огляд дослідних економічних праць, що появились заходами Економічного відділу УНІ-В, говорить дуже багато про всебічність діяльності цього відділу. Основне завдання відділу лежало в студіюванні економічних процесів на Україні і в досліджуванні господарства України, що (як це зазначено в передмові до першого тому збірника «Сучасні проблеми економіки України») «розвивається на ґрунті, з одного боку, спеціальної економічної політики сучасної влади, а, з другого, під впливом тих органічних законів економічної еволюції та господарської самодіяльності українського населення, що завжди і за найрізноморідніших державних форм становлять істотну основу економічного поступу кожної країни».

В рамках видавничої програми УНІ-В опубліковано цілий ряд монографічних праць та окремих наукових розвідок з обсягу української промисловости, сільського господарства, фінансів, робітничого питання, лісівництва, демографії і статистики, які разом узяті поклали тривки підвалини для дальшого дослідження економічних процесів у народному господарстві України радянського періоду. Очевидно, що не всі ділянки та проблеми, зв'язані з народним господарством України могли бути опрацьовані за цей відносно короткий час діяльності інституту. Наприклад, замало уваги присвячувано історичній проблематиці чи окремим галузям промисловости та сільського господарства. Однак великою заслугою інституту є факт, що він зумів об'єднати в рамках своєї діяльності наукових дослідників старшого і молодшого покоління, запевнивши таким чином потрібну тяглість у розвитку української економічної науки на еміграції.

Повторюємо, історія Українського наукового інституту у Варшаві ще чекає на свого автора і дослідника.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЛІДА ПАЛІЙ: **МОЗАІКА ЧАСУ І ПРОСТОРУ**

Десь усередині корабля глухо гуркочуть машини. Відчалуємо. Спроквола пересуваються триголові ліхтарі на побережжі. Крім світел, їхніх мерехтливих відблисків у воді й рівних рядів рудих домів з білими віконницями, немає нічого.

Я сама на горішній палубі. Віє лагідний, вологий вітер. Я хвилююсь, мені цікаво і... боязко. Думаю про те, що на димарі червона зірка, що ранком будемо вже в югославських водах. Нікого не знаю на пароплаві, однак я люблю подорожувати сама — все тоді якесь чіткіше й більш зрозуміле.

Спираюсь об борт; хочеться, щоб корабель був малим човном, щоб можна горнути рукою чорну воду.

Світла віддаляються, зливаються в одну смугу й повзуть волохатою гусинню по обрїю. Проте я не шкодую за Венецією. Мені вона здалася бездушною. А може, її придушили строкаті, галасливі туристи? Може, справжню Венецію можна відчуті тільки тоді, коли вже на площі Сан-Марко годинник мідно виб'є дванадцятку, а на Рїва деї Скявоні німіють кроки, коли чути плюскіт води і при березі нерівно похитуються чорні лебеді гондоль, коли пахне рибою і десь у глибині завулків тужить гармонія...

*

Сонце стоїть високо. Сходжу з корабля. Опатія розкинулась на схилі гори, тоне в густій зелені. Враження таке, що рослинність дупшить місто, мов джунглі. Зелень проривається між кам'яними плитами на сходах, обсоуте білі статуї в парках, пнеться по облуплених стінах вілл дев'ятнадцятого століття. Так і ввижаються в тих будівлях довгі коридори з дзеркалами й високі стелі з орнаментами й канделябрами. Хотілось би почути з вікна музику Ліста на фортепіяні... але кругом тиша. З елегантною австро-угорської Аббациї залишився тільки відгомін.

Мілян водить мене по місту. Йому радісно, що я захоплююсь усім. Він купує в дівчинки на перехресті китичку диких цикляменів у барвінку. Квіти холодні і п'ярко запасні.

Ідемо вгору. Довкола густо квітнуть олеандри — білі й червоні. Дахи вілли і кипариси вже під нами. Чомусь здається, що кипариси повинні були проминути разом з малярством романтичної доби, і тому дивно, що вони ростуть ще тут у всій своїй солодкавій красі.

Пахне сонцем і тропічними квітами. Небо доспіле, можна б краяти на кусочки. Побережжя мерехтить аж до Рієки.

*

Гелен пливе цим кораблем до Греції. Її манить клясична старовина, а мені в цю мить важко це зрозуміти; боюсь сухих жовтих скель, спеки і пилу.

У Рієці виходимо знову на берег, плутаємось по пристані. Починає йти дощ, і ми ховаємось під брезент другорядної каварні. На столі порозливана кава й залишений італійський часопис. Пробуємо читати хоча б наголовки, воно б цікаво знати, що діється на світі.

До столика присідає старий, бідно одягнутий чоловік, просить закурити, хоче говорити про себе:

— Я хорват... — починає.

Молодики з сусіднього стола поправляють:

— Ти югослав, різниці тепер уже немає!

Старий гірко посміхається, переходить на німецьку мову:

— Ех, багато чого тепер немає... не ті часи, розумієте... новий режим... Жаль старого.

А дощ іде далі. На бруку великі калюжі, а в них люди з парасолями, і кам'яниці, і сіре небо. Сумно в Рієці.

*

На кораблі можна спинатися стрімкими східцями з однієї палуби на другу, можна стояти на прові і мріяти про ще дальші світи, можна пити червоне вино, можна зустрічати людей.

Аристократична англійська пара дивується, чому я збираюся покидати пароплав у Югославії: «Як же це так самій у такій країні?» Рудий американець, що присів із своїм мотоциклом у Рієці, нарікає на югославські дороги, готелі й харчі. Тільки Мілян, що працює інженером на кораблі, сміється з них і оповідає про чудову Далмацію.

*

Добре лежати на горішній палубі та слухати, як глухо гуде у димарі, і дивитися, примруживши очі, як пливуть прибережні гори, посріблені оливними гаями. Від берега вода темно-темно синя, а по той бік, від сонця, плесо жорстоко срібне. Острови врізуються в воду двовимірними чорними лезами.

Я не знаю моря. Думала, воно завжди величне, бурхливе — а тут якось не так, море лагідне і м'яке, мов кішка.

Десь у повітрі зависли уривки лінивої розмови, хтось говорить по-французькому, неначе б читав поезію.

Намагаюсь упорядкувати враження останніх днів. Їх забагато,

вони переливаються. Думаю про фінікійські і грецькі кораблі, що колись сюди запливали, про руїни римського амфітеатру, що стоїть ще сьогодні проти сонця в Пулі, про античні статуї й амфори, порозкидані по запуштених парках.

У Спліт у руїнах палати Діоклетіяна середньовічне місто, а в святині Юпітера на баптистерії плоскорізьба хорватського короля, подібного до Володимира на київських монетах.

У домі різьбаря Местровіча новітні хорватські каріятиди підпирають стелю і кам'яним зором дивляться крізь вікно на охайно причесані пальми й далеке море.

*

У листках фігового дерева сотки сонць. На узбіччі гори пахне розпеченою сосниною, сюрчать цикади, непорушно стоять стовбури засохлого квіту агави. День мов нова монета: блискучий і дзвінкий.

Ген унизу старе місто, стрімкі дахи, вежі, башти і мури довкруги. Все таке маленьке, можна б узяти в долоню, мов дорогоцінну перлину в золотій оправі.

Колись була це Рагуза. Назва пахла далекими морями. Сьогодні місто зветься Дубровнік — кострубато якимось...

Лягаю в траву. Стеблинки близько обличчя набирають гігантських форм. Крізь них бачу спокійне море, що сходиться з небом десь там, де повинні бути береги Італії.

*

Вали відгороджують старе місто від двадцятого століття. Проходжу звідним мостом, завішеним на ржавих ланцюгах, протискаюся з юрбою крізь середньовічні ворота.

У місті вузькі провулки і безліч сходів. Промені сонця сюди не заходять, тільки десь під дахами творять дивні візерунки на старих узимсах і зелених віконницях.

У церкві францісканів пуста. Монах у брунатній рясі, підпезаній мотузом, пореається коло вітара.

Церква виповнена по склепіння звуками, хтось грає на органі. Не можна не молитись навколішках.

*

Увечорі приємно сидіти на сходах під статуєю Ролянда. Кам'ний готичний лицар з мечем і щитом ігнорує натовп, що пересувається повз нього. А йдуть там і туристи, і селянки в довгих голубих спідницях, вишиваних сорочках та складних завоях, і солдати з червоними зірками на пілотках, і монахині, і матроси... усі якісь здорові і гарні.

А може, мені так тільки здається, бо вечір лагідний і вежі та башти світяться оранжево від заходячого сонця. Десь безнастанно цвірінькають горобці і кульгавий дідок довгою тичкою обганяє голубів із бароккових гзимсів церкви св. Влаго.

Хтось говорить голосно по-італійському, а згодом переходить на хорватську мову.

... У старій гавані сині сутінки. Море тихе і блискуче. Човни із спущеними вітрилами легко похитуються, а їхні щогли рисують на небі закарлючки.

*

У міщанському домі старі меблі чомусь пахнуть медом. На столику, на круглій накрохмаленій скатертині гіпсовий собачка. Він був колись рудий, але тепер у нього оббиті боки. В золочених рамах шлюбний портрет господарів. Обличчя в них темні, і хтось домалював рожеві щоки та сине тло.

Вечорами я люблю сидіти на примурку за хатою. Тоді в городах солодко пахнуть нічні квіти. На узбіччі мерехтять світла. Десь над берегом калатає і дзеленькає старий трамвай.

Закрадається свідомість чогось уже баченого і відчутого колись давно.

*

Вечеряю в ресторані. Столик на скелі над самим морем. Над головою повітка з винограду, рукою можна сягнути по спілі грона. Здається, що в такий вечір по все в житті рукою можна сягнути, навіть по невеличку примху, однак...

Зустріла його на пляжі. Сиділи ми удвох на камені серед води, а море кипіло, пінилося. Нам було дуже смішно, коли великі хвилі перекочувались у нас над головами. Ми плянували піти увечорі в театр, — аби тільки море залишилося надалі бурхливе і він не мусів відпливати малим вітрильником...

Це було ранком. А тепер вода зовсім спокійна, шукаю очима хоча б однісенької запіненої хвилі, прислухаюсь чи не гримить унизу на скелях. Ні, тільки хтось грає на сопілці.

На устах в мене солоний смак морської води.

*

Уже від ранку я в автобусі. А дороги погані-погані. Каміння, ями і пилюка. Смагляві, ясночубі хлопці то тут, то там щось направляють. Вони всміхаються до нас і не поспішають. Чомусь здається, що по-раються вони тут уже багато років, та дороги ніколи не закінчать.

Коло Которської затоки хочеться вирватися з тієї клітки на коле-

сах. Хочеться сісти на березі й кидати камінцями в спокійне плесо, щоб творились кола і росли ген під таємничий острів св. Юрія. А там поміж чорними кипарисами вежа, зовсім так, як розмалював колись Беклін у своїм «Острові мертвих».

Автобус спинається на височезні кострубаті скелі, що нависли над містом Котор. Весь світ стає нереальним, мов голівудський фільм на широчезному екрані: синя затока, манюсінські червоні домики вниз і велична панорама гір. Хочеться, щоб гриміла могутня оркестра.

На верху гори батьківщина воявничих черногорців. Тут, де тепер спокійно пасуться вівці, ще з кінцем минулого століття стирчали турецькі голови на палях.

Краевид жорстокий. Немає вже надбережної м'якоти.

У Цетіне, в палаті черногорських королів пахне музейною тухлиною. І з стін суворо споглядають вусаті королі й ватажки. У них оздобні жупани й пістолі за широкими поясами. У скляних шафах пилом притрушена зброя та в боях здобуті турецькі прапори.

У мене паморочиться голова від утоми і надміру вражень.

*

Автобус їде стрімко вниз. Заходяче сонце затоплює все навкруги тепло-жовтим кольором. З-поза гір незримий велетень соняшним диском «пускає качки» по гладкому плесу затоки.

Коли переправляємося поромом на той бік, вода стає темна і важка, мов оливо.

А тоді приходить ніч, і я бачу зорі, і пізнаю Великий Віз, і стає радісно, що я не сама.

*

Вузькоколійка повільно пнеться на гори Герцеговіни. Паротяги сопуть і випускають клуби чорного диму, що в тунелях втискається до вагонів і душить у горлі.

При рейках видно інколи комічно виструнчених залізничників з притиснутими щільно при боці червоними прапорцями. Обличчя у них урочисто-серйозні, нібито не сараєвська тарадайка лізе, а мчить якийсь трансконтинентальний експрес.

Пасажири на кожній зупинці висипають з вагонів, облягають криниці або прямо простягаються на сухій траві при рейках. А коли поїзд уже на ходу, вони показують свою погорду до нього й в останню хвилину вискакують на сіддці.

У купе зі мною селяни з Боснії розкладають газету з портретом Тіта, а на ній хліб, яйця і коржі. Частують і мене. П'ємо воду з одної пляшки, обтерши спершу долонею шийку. Розпитують, звідкіля я, як мені на ім'я та скільки років.

А за вікном важкі хмари і сірі скелі внизу зарум'янені вересом.

І нагло нагадую світ, який залишила на кілька тижнів. Здається, минуло вже сто років, відколи покинула американський континент і місто з монотонними цегляними домиками та рівно стриженими травниками. І стає моторшно і зовсім незрозуміло, чого я забрала сюди.

*

У Мостарі над Неретвою білим луком старий турецький міст. Вода в річці прозора й зелена. За струмом пливають хлопці на автомобільних шинках і співають. Небо гаряче, будівлі міста миготять у випарах розпеченої землі.

На мосту по пласких сходинках, витертих віками, не поспішаючи, ходять люди. Час тут ніби зупинився. Старі селяни в полотняних одягах, у фезах, човгають угнутими в колінах ногами, як усі мешканці гір. Трапляються й жінки в широких шараварах і з закритими хустками обличчями.

Обабіч кручі при вході на міст старі порослі мохом фортеці. Хочеться знати, хто їх будував, хто охороняв цей міст віками. Чому Мостар не мав свого Андріча, що так цікаво розповідав про міст на Дрині?

*

Старий сторож у мечеті дозволяє мені пройти босоніж по пухких килимах, а сам тремтячим голосом читає з шістсотлітнього Корану. Усередині сутінки, вологі неоздоблені стіни. В малім загратованім віконечку, мов у клітці, блискуче гаряче місто.

Довго ще сиджу на кладовищі з похиленими отурбаненими нагробниками. Опівдні ген на балконі мінарету муедзин, приклавши руки до рота, високим, майже жіночим голосом закликає до молитви. Унизу вірні вмиваються в криниці, і шум води заглушує співця.

*

Ніч. Над містом пройшла буря, ще тихо шелестить дощ. Крізь вікно бачу, як далекі блискавки освітлюють десятки голок мінаретів над містом. Унизу, мабуть, у якійсь «кафані», хтось заводить орієнтальні мелодії. Пісня монотонна і дедалі стає надокучливою. Не можу заснути...

*

А Сараєво полюбила зразу. Воно відкрите, привітливе і якесь близьке мені. Ранками люблю ходити на базар Башчаршю в старій частині міста. Там жінки в народних строях, рундуки з овочами і багато кольору.

Потім їм кавун і йду в гарячі завулки, де в одвірках сидять наприкучки закутані мусулманки, де чоловіки в турбанах чи фезах курять довгі люльки і дрімають коло крамничок з мідними турецькими виробами. А в повітрі східні мелодії хриплого патефона.

*

У старій церковці темно. Вона низька і без дзвіниці, бо ставили її за турків. Ікони зовсім почорніли, не можна нічого розпізнати у світлі воскових свічок. Пахне тільки ладаном і теплим чадом. Нагадується стара дерев'яна церква з мого дитинства. Її сьогодні вже немає... І я ставлю ручно сукану, пахучу свічку перед іконою.

*

Гасан і Руфія живуть у новій частині міста. У них по-модерному улажене мешкання, і я могла б забути, що я в Боснії, якби не треба залишати сандалів при порозі. Обое просто приголомшують мене гостинністю.

Вечорами сидимо в підмиській «кафані». Грає мала, писклива оркестра, і жінка в короткій спідничині, ритмічно вихигуючись, співає сумні «севдалінки». (Севдаг — по-турецькому: кохання). Огорнуті цигарковим димом, чоловіки п'ють «ракію», а деякі вже б'ють чарки.

Вночі вертаємося додому. Над мостом Принципа бовваніють дерева, мов духи минулого, але нам не хочеться думати про смерть Фердинанда.

Над Бенбашею білий серп місяця зачепив одним рогом за вершок чорного мінарету й повиснув.

Співаємо:

Kad ja podjoh na Benbašu
Na Benbašu, na vodu
Ja povedoh bjelo janje
bjelo janje sa sobom...

*

У самий полудень, коли на сонці надмірно гаряче, запрошує мене Пітер на каву. Сидимо на терасі готелю, кругом столики і строкаті парасолі. Вечорами тут грає оркестра, сидять за горілкою місцеві хлопці, а під освітленою стіною заваленої мечеті танцюють поодинокі пари.

Нам приносять чорну каву в малих мідних дзбаночках; вона густа і запашна. Пітер, репортер канадського журналу, забрив сюди з Румунії. З неохайною рудою бородою й витертими штанцями «хакі», він схожий на пройдисвіта, розуміє, однак, справи Сходу, і з ним незвичайно цікаво говорити.

*

І знову пересуваються краєвиди попри вікна поїзда. Гори стрімкі, зелені і таємничі. Сонце вже низько, і можна рахувати його сизі промені в гущавині лісу. З вологих проваль заносить крізь відкриті вікна терпким запахом папороті й арніки.

Поволі гори меншають і починаються рівнини. При стежках квітнуть маки, і згадується, що з їхніх пуп'янків можна робити маленькі лялечки з волохатими голівками і перев'язувати рожеві пом'яті сукуньки травинками.

У селах ще декуди білі хати і солом'яні стріхи. Під вікнами цвітуть соняшники й яскір.

На станціях кріслаті горіхи. Хочеться сягнути по листя, а потім потерти його в долоні, щоб нагадалося дитинство.

Темніє. У коридорі по-парубоцьки співають три солдати.

*

У Загребі рівні ряди сірих кам'яниць, ліхтарі, каштани, рундуки з обарінками. На перехрестях дівчата в білих хусточках продають квіти. У мене почуття, що я дома, хоч ніколи досі тут не була.

А коли пробуджуюся ранком, бачу, як соняшні плями посуваються з великої шафи в кут на кахлеву піч, а десь на подвір'ї галасують діти та хтось вибиває килими тростяною тріпачкою . . . Мені стає цілком ясно, що всі пройдені роки, мандрівка світами, американський континент — усе це був тільки сон, а тепер я, нарешті, повернулась до дійсности . . .

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: МІЖ КИТАЄМ І АГРАРНОЮ КРИЗОЮ

Обрання саме такої назви для статті не є намаганням автора «бути оригінальним»: заголовок просто позичений в укладачів порядку денного березневого пленуму Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС), хібащо з тією різницею, що згадані укладачі на перший плян поставили кризу аграрну, а на другий — кризу у взаєминах з Китаєм. Так, на цьому пленумі насамперед доповідав Леонид І. Брежнев про «невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства СРСР», а лише після регламентованої дискусії над цією доповіддю Михайл А. Суслов звітував про «підсумки консультативної зустрічі представників комуністичних та робітничих партій 1-5 березня 1965 року». Текст виступу Леоніда Ілльовича надрукувала вся радянська преса в центрі і на провінції одночасно в суботу, 27 березня, а доповідь Михайла Андреевича і досі не дочекалася денного світла. При цьому треба нагадати, що опублікування доповіді Брежнева та обох ухвалених на пленумі постанов відбулося, так би мовити, в «драматичних обставинах»: московська радіостанція повідомила 26 березня, о 16 год., що «читачі отримають газету „Известия” завтра вранці»; іншими словами, йшлося про те, щоб «Известия» (які появляються увечорі) не «випередили» центрального партійного органу «Правди» (що появляється вранці), який дуже задрісно дбає про свою «першість». При теперішній наявності «двійки» в найвищому керівництві СРСР така турбота, може, й виправдана, зваживши факт, що «Правда» є органом першого секретаря ЦК КПРС, а «Известия» — голови ради міністрів та голови президії верховної ради СРСР.

Свій розгляд справ ми почнемо таки з питань, висунених та порушених Брежневим, не зважаючи на порядок у протиставленні в назві статті.

Поперше, саме в такому порядку справи обговорювалися на березневному пленумі ЦК КПРС. Подруге, йдеться про примат внутрішньої політики (а сільське господарство безперечно сюди належить) над політикою зовнішньою.

Не упорядкувавши внутрішніх відносин, не устabilізувавши влади і не зміцнивши внутрішньої сили держави, не можна вести будь-яку ефективну політику назовні. Бо звичайно внутрішні кризи приводять до криз зовнішніх, хоч деколи буває також і навпаки. Просто тому, що ці кризи тісно пов'язані у своїй взаємозалежності. Якщо ж мова про СРСР, то академічним залишається питання, яка криза породила чи породжує іншу. Цікавити може тільки питання, що контрагенти СРСР на форумі міжнародної політики не викори-

стовують як слід цих криз у своїх політичних протизаходах проти Москви.

«НА СТАНОВИЩІ КОПАНОГО М'ЯЧА»

Досі ще не було такого пленуму ЦК КПРС, доповіді та постанови якого не були б «історично важливими» і не викликали б «політичного та трудового піднесення працюючих мас». Так завжди бувало з усіма пленумами ЦК у «період культу особи Сталіна», так було з «вересневим пленумом» 1953 року; не інакше було в 1959 році, коли Никіта С. Хрущов започаткував «період частих реорганізацій і перебудов» у сільському господарстві (так говорить Брежнев тепер), у наслідок чого «за останні роки допускалися великі хиби і помилки в керівництві сільським господарством» (також цитата з доповіді Брежнева). Дивувати може тільки факт, що на «березневому пленумі» 1963 року ніхто, в тому числі і сам Леонід Ілльович, не писнув ні словом про ці «хиби та помилки». А якщо порівняти теперішню доповідь Леонида з доповіддю Никіти на згаданому пленумі два роки тому, то обидві доповіді мало чим різняться щодо своєї форми, зокрема щодо вживаної термінології (в стилі «треба», «необхідно», «мусимо», «повинні», «нам потрібно» тощо). Всі згадані повище пленуми ЦК також стосувалися «невідкладних» заходів, що їх «стосуватиме партія для дальшого піднесення хліборобства і тваринництва».

Випереджуючи факти з доповіді Брежнева, треба сказати, що й він разом з теперішньою президією ЦК КПРС нічого нового не придумав, щоб нарешті вивести сільське господарство із «становища футбольного м'яча». Кожна «одинадцятка» з цієї президії гонить цей «м'яч» від одних воріт до других і намагається забити гол у ворота свого попередника: Хрущов, як «капітан команди», — у ворота Андрея А. Андреева чи пізніше Георгія М. Маленкова, а Брежнев тепер — у ворота Никіти Сергеевича...

В той же час сільське господарство аж ніяк не може «вийти з того застою, а навіть занепаду, в якому воно перебуває», — як слушно констатує орган Комуністичної партії Італії «Уніта» в своїй аналізі рішень останнього пленуму ЦК КПРС. У цій аналізі читаємо, між іншим:

«За останні десять років плянові цифри виробництва зерна були виконані тільки тричі... Причиною цього відставання є відсутність матеріальної зацікавленості колгоспників. Крім цього, хаотичні заходи та безперервна реорганізація збільшували метушню і безладдя... Зрозуміло, що такі підсумки викликають занепокоєння, бо якщо навіть визнати помилки Хрущова, — імені якого взагалі не згадують, — то цього не вистачає, щоб пояснити, як стали можливими такі свавільні методи у використанні державних фондів і в здійсненні сільсько-господарської політики. Не пояснює це і того, що

населення не отримує правдивих відомостей про становище в сільському господарстві».

Як на комуністичну газету сказано дуже сміливо. Іншими словами, «Уніта» виразно бачить, що в СРСР селян експлуатують, що сама система уможливила свавілля, що режим обрікує населення.

Перший і п'ятий розділи доповіді Брежнєва, де говориться про «підсумки сільського господарства за останні роки» і про «дальше зміцнення колгоспів та радгоспів», відкривають досить значною мірою завісу, яка досі була офіційно спущена над сільським господарством СРСР. Цитована нами «Уніта» тільки спробувала поставити крапку над «і». Справи ж такі важливі і трагічні, що треба процитувати більшу кількість тверджень Леоніда, не зважаючи на факт, що це поширить розмір статті.

У вступі першого розділу є таке ритуальне твердження: «Наше сільське господарство базується на найпередовішій суспільній системі...» Як на практиці ця «найпередовіша система» виглядає, дуже промовисто з'ясовують такі дані:

«Ми опинилися перед фактом, що за останні роки (тобто за 6 років, з 1959 почавши — В. П. С.) розвиток сільського господарства сповільнився, наші пляни... залишилися не виконаними... Продукція сільського господарства протягом семирічки (1959–65) повинна була зрости на 70%, фактично... приріст становив тільки 10%. Якщо за період з 1955 по 1959 рік валова продукція сільського господарства в середньому зростала на 7,6%, то за останні п'ять років — тільки на 1,9%».

«... За останні п'ять років темпи приросту поголів'я великої рогатої худоби скоротилися в два рази... Що ж до поголів'я свиней, овець і птиці, то воно за цей час значно зменшилося». (На жаль, Брежнєв не уточнив окреслення «значно» — В. П. С.). Сільське господарство «по суті почало тупцювати на місці», тобто ввійшло в застій або, точніше висловившись, занепало.

Щоб ударити Хрущова та його партійний апарат по сільському господарству, Брежнєв нарахував, між іншим, такі «великі хиби та помилки»: а) «вимоги економічних законів... ігнорувалися», б) ігнорувалися «принципи поєднання суспільних і особистих інтересів», в) «брали гору дії суто вольового характеру», г) «закупні ціни на ряд продуктів... не покривали затрат на їх виробництво», ґ) «численні, часом надумані перебудови породжували обстанову нервозності і метушні», д) «порушувалися сівозміни», е) «з центру давалося багато різного роду шаблонних вказівок» і є) «нарешті... в обстанові частих реорганізацій та перебудов робота кадрів ускладнювалася».

Вже цих завуальованих та пом'якшених формулювань повинно вистачити кожному неупередженому спостерігачеві, щоб виробити собі образ катастрофічного стану сільського господарства СРСР, і то не тільки за хрущовські «останні роки». Ще раз повторюємо наше

порівняння із «становищем футбольного м'яча» тим рішучіше, що й спадкоємці Хрущова почали свої нові «реорганізації та перебудови». Щоб не бути голослівним, вказуємо на факт перетворення умовно «автономних» республіканських міністерств сільського господарства на централізовані «союзно-республіканські», на персональні переміщення в центрі та на периферіях, на об'єднання міністерств сільського господарства і заготівель, на утворення централізованого «державного комітету ради міністрів СРСР хлібопродуктів та комбікормової промисловости» з підлеглою йому мережею таких «держкомітетів» при радах міністрів у союзних республіках. Не виключено, що колись на одному з майбутніх пленумів ЦК КПРС також і брежневсько-косигінські «реорганізації та перебудови» будуть піддані такій же або ще гострішій критиці.

ЯКІ «ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКІ ЗАХОДИ» ПРОПОНУЮТЬСЯ?

У п'ятому розділі доповіді Брежнев засуджує намагання свого попередника «прискорювати перетворення» колгоспного сільського господарства в державне (радгоспне) і заявляє, що «на сучасному етапі... ще довгий час існуватимуть ці два типи суспільного господарства». Це означає, що режим принципово не відмовився від пляну перевести колгоспи на статус державних підприємств і що реалізацію такого пляну він тільки відклав на «слухний час», не зважаючи на факт, що досвід «при організації радгоспів на базі колгоспів» недвозначно довів, що такі радгоспи «виявилися... нерентабельними».

Щоб якось заспокоїти мільйонові маси селян, які жадною мірою не хочуть погодитися з «методами командування» з боку партійного апарату, доповідач пообіцяв, що для партії «настав час приступити до вироблення нового статусу сільсько-господарської артілі» і що «вже в наступному році» буде скликаний III всесоюзний з'їзд колгоспників, завданням якого буде цей новий статут «затвердити». При цьому він виразно ствердив, що «в багатьох випадках грубо порушуються демократичні основи колгоспного ладу» і що «останнім часом у деяких колгоспах не керуються статутowymi вимогами». Коли радянський партійний бюрократ і преса вживають окреслення «в багатьох випадках», то звичайною людською мовою це означає «завжди і всюди»; а коли вони вживають окреслення «деякі», то це означає «багато» або «в більшості випадків». Бо така діалектика кожної тоталістської системи.

Отож маємо справу, з одного боку, з клясичним окоманілюванням про «демократизацію» колгоспного ладу, а, з другого — з неприхованою тенденцією таки замінити колись «артілі» на державні «зернові заводи». Передсмак того, як виглядатиме ця «демократизація», дає така вимога Брежнева:

«Треба повести рішучу боротьбу за зміцнення трудової та дер-

жавної дисципліни в колгоспах і радгоспах». Для цього необхідно «незмірно збільшити керівну роллю партії», «підвищити відповідальність партійних органів» (ті самі вимоги Хрущовського періоду окреслюються тепер — «командуванням», «адмініструванням» чи «шабльонними вказівками»).

Таких і подібних протиріч у доповіді повно. Як, наприклад, погодити цю «керівну роллю» з теперішньою орієнтацією режиму на «спеціалістів сільського господарства», про що також була мова в доповіді? Колись Нікіта радив «перебудуватися», і тепер такі самі поради дає Леонід («... усім нам треба певною мірою перебудуватись... викорінювати будь-які прояви парадности та галасу»). Іншими словами, вже давні римляни казали: «Коли двоє роблять те саме, воно не є те саме». Коли близько пів мільйона партійців на українському селі говорять у період Хрущова про колгоспи як про «найпередовішу систему сільського господарства», то це — шумиха, парадність та галас; коли ж вони повторять те саме тепер за Брежневим, то це — найконкретніша істина. Бо ми, мовляв, «рішуче змінили ставлення до спеціалістів і вчених сільського господарства», але колись, за Хрущова, «мало місце неправильне ставлення до них, часто-густо ігнорувалися їх знання та досвід, а в ряді випадків вони були фактично усунуті від виконання своїх обов'язків». Зате відкритим залишається питання, чи можуть ці спеціалісти погодитися з «незмірно підвищеною керівною ролю партійних органів» на селі, які самозрозуміло далі втручатимуться по-бюрократичному і подилетанськи не в свої справи. А проти такого втручання не допоможуть жадні найкомпетентніші цитати з Леніна (наприклад, з томів 30 та 32, стор. 469-470 або відповідно стор. 114, видання 4).

НОВА СИСТЕМА ЗАГОТІВЕЛЬ

Велику частину доповіді Брежнев присвятив «поліпшенню системи заготівель сільсько-господарських продуктів», і у зв'язку з цим він був примушений признатися, що і пляни заготівель, і державні закупні ціни були «ковзькі»: а) «Пляни в ході заготівель не раз міняються, колгоспам і радгоспам даються додаткові завдання, які нерідко (тобто за правилом — В. П. С.) перевищують плянові». б) «Ціни на закуповане зерно не покривають затрат на його виробництво». Що означає останнє речення? Це — пом'якшене окреслення для найдикішої експлуатації селянина, на яку не міг позволити собі найбрутальніший кріпосницький феодал, а навіть — фараонський рабовласник у древньому Єгипті. Інакше кожний з них збанкрутував би з повним крахом. Однак це можливе в сільському господарстві, «яке базується на найпередовішій суспільній системі!» Тому аж ніяк не дивно, що колгоспи примушені «після закінчення хлібозаготівель звертатися до державних органів з просьбою про виділення насіння». Так, після хлібозаготівлі в 1964 році треба було скредитувати сільському господарству «близько двох мільйонів тонн насін-

ня», яке треба буде «повернути державі» під час цього річної хлібоздачі. Соціалістична ж держава нікому нічого не дарує. Коли при цьому зважити, що саме тепер СРСР закупив в Аргентині та Австралії коло 120 мільйонів пудів пшениці, то матимемо якраз ту кількість (тобто 2 млн тонн), що її «відгалужено» з минулорічної хлібозаготівлі на теперішні посіви.

Президія ЦК КПРС вимагає тепер устами Брежнєва «перейти до твердих плянів заготівель», які повинні обов'язувати органи сільського господарства протягом наступних шести років (1965-70). За цим «твердим пляном» хлібозаготівля знижується з 4 млрд пудів до 3,4 мільярда. Українська РСР зобов'язана здати в цьому році 617 млн пудів зерна (замість 682 млн у минулому році), що становить 18% хлібозаготівлі по всьому СРСР. Минулого року Україна здала фактично 702 млн пудів, у тому числі 20 млн «понад плян». Але і в цьому році (як також у наступні) треба буде «перевиконати твердий плян», бо «пропонований обсяг закупів зерна не буде повністю задовольняти зростаючі потреби» населення. Іншими словами, плян хлібоздачі буде фактично далі «ковзкий». Щоб присолодити «перевиконання» державних контингентів, режим обіцяє для «заохочення продажу продукції» понад твердий плян «встановити на пшеницю і жито надбавку в розмірі 50% до основної закупівельної ціни».

Закордонні кореспонденти в Москві повідомили читачів своїх газет після березневого пленуму ЦК КПРС, що, мовляв, «радянський режим підвищив закупівельні ціни на сільсько-господарські продукти», щоб у той спосіб покінчити з нерентабельністю виробництва зерна. Однак виходить, що ці ціни підвищені тільки на жито та пшеницю і то виключно у випадку «перевиконання пляну хлібозаготівлі». При цьому треба мати на увазі, що «основні закупівельні ціни» визначені для Української РСР (крім поліських районів) нижче, ніж, наприклад, ціни для Казахської РСР: відповідно 76 і 80 карбованців за тону пшениці та жита, здану колгоспами. В більшості хліборобських зон Російської РФСР ця ціна становить 86 карбованців, а в «нечорноземних районах» — аж 130 карбованців за тону.

Можна б докладно і детально прокоментувати всю доповідь Брежнєва, що ще більше поширило б розмір статті. Тому обмежимося тільки ще кількома цитатами, які промовисто з'ясовують становище у тваринництві.

«Тепер у багатьох колгоспах та радгоспах, — сказав Брежнєв у другому розділі доповіді, — тваринництво є збитковим. Склалося явно ненормальне становище: чим більше господарство виробляє м'яса, тим більше зазнає збитків». Для «усунення хиб» він знову пропонує «встановити твердий плян закупів продуктів тваринництва на ряд років». Одночасно він вважає «великою підмогою в розв'язанні завдання збільшення продуктів тваринництва» ті заходи уряду та партії, якими знято «обмеження щодо утримання худоби в особистому підсобному господарстві». Отож дефіцит продуктів тва-

ринництва повинне рівноважити... дуже дрібне приватне господарство, бо «господарство, базоване на найпередовішій суспільній системі» не є в силі цей дефіцит подолати.

Брежнев та його спілка з президії ЦК КПРС свідомі того, що в колах партійної бюрократії можуть постати тенденції і пляни для чергових «реорганізацій та перебудов», зокрема тоді, коли запроєктована тепер «санація» знову опиниться у сліпій вулиці. Щоб до цього не допустити, він від імені президії ЦК КПРС вимагає: «Нам треба твердо умовитися, що ці пляни ніхто не має права міняти».

Чи цей заклик або вимога зможуть вивести радянське сільське господарство із «становища футбольного м'яча», покаже найближче майбутнє. Покажуть передусім цьогорічні жнива і зв'язана з ними «хлібозаготівельна кампанія». Не треба бути аж пророком чи ворожбитом, щоб передбачити це близьке і дальше майбутнє.

Кого тоді робити відповідальним за «великі хиби» та «грубі порушення»? Погані «кліматичні умови», спеціалістів, партійні кадри, «ленінський Центральний комітет»?

«ВІДКРИТА НЕДРУЖЕЛЮБНА ПОЛЕМІКА»

Після падіння Хрущова російські партійні керівники робили все можливе, щоб ліквідувати відкритий конфлікт з комуністичним Китаєм. Їм ішлося передусім про те, щоб «припинити полеміку, яка має недружелюбний, образливий для братніх партій характер», — як писала «Правда» від 12 березня в своєму предовгому коментарі про «консультативну зустріч 1-5 березня 1965». Тому «в інтересах створення сприятливої атмосфери для врегулювання розбіжностей радянська преса більше п'яти місяців не бере участі в публічній полеміці». Однак ця стриманість з боку Москви ніяк не вплинула на Пекін, щоб в ім'я «згуртованости комуністичних партій» піти цим слідом. Навпаки, полеміка загострилася саме під час «консультативної зустрічі», коли 4 березня московські «міліційні органи» були примушені охороняти амбасадку США перед «демонстрацією чужоземних студентів», інспірованою та організованою китайцями, що студіюють у Москві.

Здається, що не випадково склалося так, що остання фаза в затяжному російсько-китайському конфлікті часово майже співпала з унаявненням глибокої кризи в сільському господарстві СРСР. Кажемо «не випадково» тому, що обидві кризи хронічні, хоч не залежні одна від одної і хоч час тривання цих криз не однаковий. Аграрна криза має за собою вже коло 35-річну історію; «китайській кризі» лише 5 років. Але обидві потрясають російсько-більшовицьку імперію до самих основ. Режимові важко приховати їх перед населенням, бо вони відчутні на кожному кроці підрадянського життя. Обидві кризи стали публічною таємницею, про яку в СРСР «знають війт і вся громада».

Три документи з останнього часу з'ясовують безвихідність ста-

новища на лінії Москва-Пекін: «Комюніке про консультативну зустріч» (опубліковане 10 березня), передова-коментар «Правди» від 12 березня і «Постанова пленуму ЦК КПРС, прийнята 26 березня 1965 року». Якби дозволяло місце, можна б передрукувати їхній повний текст без коментарів, бо зміст цих документів говорить сам за себе. Всі три свідчать про дефензивну позицію Москви в цьому конфлікті. Спрощуючи цілість проблематики можна коротко сказати, що «Москва проситься». Заклики до «єдності», «згуртованості», «спільних дій» повторюються частіше, ніж цього вимагає зміст документів. Наприклад, у коментарі «Правди» окреслення «згуртованість» та «єдність» повторюються аж 30 разів і стали якимось фетишем. Одночасно з цим на кожному кроці якнайвиразніше підкреслюється, що всі «пропозиції про шляхи зміцнення єдності» були розроблені учасниками консультативної зустрічі «в умовах цілковитої рівноправності і взаємного поважання думок» усіх комуністичних партій. Коли московські великодержавні централісти погодилися з цією рівноправністю та з принципом взаємної пошани думок, то це означає, що справи, пов'язані з «єдністю» чи «згуртованістю» стоять гірше, ніж погано. Сталін та його поплічники мали «свої» засоби та методи для «зміцнення згуртованості» і тоді про якусь рівноправність чи пошанування чужих думок ніхто в «міжнародному комуністичному русі» не наслідювався навіть і подумати. Не виключено, що Брежнев і дехто з-поміж членів президії ЦК КПРС (наприклад, Шелєпін) охоче застосували б «уже випробувані засоби», але... Ні, вони аж ніяк не лякаються громадської думки демократичного світу. Жовтий дракон у Пекіні паралізує їхні руки своїм гіпнотизуючим поглядом базиліска.

Якщо правдою є, що Пекін поширив свою антирадянську радіо-пропаганду також програмою українською мовою, про що широко повідомляє (посилаючися на американські джерела в Токіо) німецький ілюстрований тижневик «Дер Шпігель» від 31 березня, то не потрібно аж надто великої фантазії, щоб уявити собі реакцію російських керівників у Москві на цей точно ще не перевірений, але логічно цілковито можливий факт.

Перед обличчям згаданих трьох документів та цілого ряду інших фактів у конфлітковому просторі між Москвою і Пекіном не цікаво, чи текст доповіді Михайла Суслова про «консультативну зустріч» буде колинебудь опублікований. До речі, ця доповідь щодо змісту мало чим може різнитися від доповіді, виголошеної ним на пленумі ЦК КПРС 12 лютого 1964.

Опинившись між Сциллою «розбіжностей» з Китаєм і Харібдою кризи власної економіки (зокрема сільського господарства), Москві важко буде знайти «Одіссея», який вивів би режимовий корабель на вільне море. Ні Брежнев, ні Суслов, ні хтонебудь інший напевно не є здатні таку ролю виконати.

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ПОЛІТИКА ЗЛИТТЯ НАЦІЙ В ДІІ

На весні цього року появилася новий статистичний щорічник Центрального статистичного управління при Раді міністрів СРСР п. н. «Народное хозяйство СССР в 1963 году» (Москва, 1965). Як кожного року, цей довідник приносить найважливіші дані про розвиток поодиноких галузей життя народів Радянського Союзу, отже і України. Для нас ця книга особливо цікава не тільки тому, що у ній є чимало показників росту, досягнень і боротьби українського народу, але також і тому, що вона демонструє його колоніальне становище в умовах радянської імперії. Це об'ємиста (759 стор.) книга, і її численні таблиці вимагають ґрунтовної аналізи. Особливо детально треба б приглянутися до всіх даних, які кидають світло на наслідки веденої Центральним Комітетом КПРС політики русифікації і поневолення неросійських народів СРСР. А таких інформацій дуже багато, зокрема стосовно України.

У довіднику знаходимо новіші дані про чисельність населення на Україні. Отже на 1 липня 1964 року на Україні жило 44,9 млн населення. Правда, ця цифра не є найновіша. За повідомленням Статистичного бюро при Раді міністрів УРСР («Радянська Україна» від 2 лютого 1965), населення України на 1 січня 1965 становило 45,1 млн. «Народное хозяйство СССР в 1963 году» наводить далі такі дані про розподіл між міським і сільським населенням УРСР на 1 січня 1964: 22,4 млн людей у містах і 22,1 у селах. Таким чином уперше в історії України в її містах живе більше людей, ніж на селах. При тому для Російської РФСР і цілого СРСР цей розвиток ще виразніший, бо в РРФСР 58% міського населення, а в СРСР 53%. На Україні найвищу кількість міського населення мають такі області, як Донецька (4,0 млн на 601 тис. сільського), Луганська (2,2 млн на 451 тис. сільського), Дніпропетровська (2,2 млн на 778 тис. сільського), Харківська (1,7 млн на 843 тис. сільського) і Одеська (по одному млн міського і сільського населення). Найвищий відсоток сільського населення мають такі області, як Вінницька (81), Тернопільська (79), Хмельницька (77), Рівненська (76), Черкаська і Івано-Франківська (73), Закарпатська (71), Волинська і Чернігівська (70). На 1 липня 1964 Київ мав 1 308 тис. мешканців, а на 1 січня 1964 наступні міста України мали таку кількість населення: Харків — 1 млн, Донецьке — 794 тис., Дніпропетровське — 755 тис., Одеса — 721 тис., Запоріжжя — 529 тис., Львів — 487 тис.

Упослідження України у порівнянні з Росією видне зокрема

в галузях освіти, науки і культури. Радянська пропаганда постійно повторює, що, як йдеться про кількість шкіл і студентів, дослідників і наукових робітників, УРСР випередила інші європейські держави. Це правда. Але тут потрібні два уточнення. Поперше, незалежно від своїх досягнень, український народ стоїть в цьому відношенні далеко позаду за росіянами, і це є результатом плянової політики обмеження кількості української інтелігенції, що її веде Москва. Подруге, усі показники щодо розвитку освіти і науки на Україні охоплюють загал населення, отже і російську меншість на Україні, яка перебуває в упривілейованому становищі в порівнянні з українцями.

За доказами на це не треба далеко шукати. Наприклад, на підставі публікації п. н. «Высшее образование в СССР» (Москва, 1961), на 417 тис. студентів в Україні, українців було 260 тис., а росіян 125 тис., майже половина числа українських студентів, хоч якцо йдеться про кількість росіян на Україні, вони творять 17% усього населення УРСР.

Але також коли взяти до уваги загальну кількість студентів на Україні, отже незалежно від національності, їх число є менше, ніж в РРФСР і в цілому СРСР. На 10 тис. населення було студентів вищих шкіл у 1950 році: в СРСР — 69, в РРФСР — 77, в УРСР — 54. В 1958 році: СРСР — 104, РРФСР — 116, УРСР — 91. У 1960 році: СРСР — 111, РРФСР — 124, УРСР — 97. У 1962 році: СРСР — 132, РРФСР — 148, УРСР — 117. У 1963 році: СРСР — 144, РРФСР — 161, УРСР — 129. Не краще справа виглядає з студентами середніх спеціальних учбових закладів. Тут також показники для України нижчі, ніж для Росії і цілого СРСР. Так, на 10 тис. населення було цих студентів в 1950 році: в СРСР — 71, в РРФСР — 79, в УРСР — 61. У 1958 році: СРСР — 90, РРФСР — 98, УРСР — 84. У 1960 році: СРСР — 95, РРФСР — 105, УРСР — 92. У 1962 році: СРСР — 120, РРФСР — 133, УРСР — 114. У 1963 році: СРСР — 132, РРФСР — 148, УРСР — 123.

Подібна картина дискримінації українців розкривається, коли взяти до уваги кількість студентів серед усього українського населення, отже не тільки в межах УРСР, але й у цілому Радянському Союзі. Довідник подає таку кількість студентів російської національності в Радянському Союзі у 1962-63 шкільному році — 1 803 тис., у 1963-64 — 1 987,9 тис., а українців відповідно в ті два шкільні роки: 426,9 тис. і 476,4 тис. Коли перерахуємо ці дані відповідно до кількості росіян і українців у Радянському Союзі, дістанемо наступні висіди: на 10 тис. росіян припадало в Радянському Союзі в 1962-63 році студентів високих шкіл 158, українців — 115, а в 1963-64 росіян — 174, а українців — 128. Без порівняння більшу кількість студентів високих шкіл і від українців і від росіян мають у Радянському Союзі м. ін. грузини і євреї. У 1963-64 шкільному році вони мали на 10 тис. по 233 (грузини) і 365 (євреї) студентів. Це не єдина галузь життя, в якій грузини можуть служити прикладом для інших неросійських народів Радян-

ського Союзу. Не менш вимовний цей показник для великої динаміки євреїв, бо вони позбавлені прав окремої національної меншости в Радянському Союзі і належать до найбільш зрусифікованих неросіян. На підставі даних перепису населення з 1959 року із усіх 2 267 тисяч євреїв у Радянському Союзі тільки 487 тис. назвали рідною мову своєї національності і аж 1 733 тис. рідною назвали російську. До речі, тут треба зазначити, що коли йдеться про кількість поодиноких національностей у Радянському Союзі, то в цій статті використовуються дані перепису з 1959 року, бо новіших даних обговорюваний тут довідник не наводить. Тому в наших обчисленнях кількості студентів на 10 тис. даної національності можуть бути деякі відхилення, точніше, тих студентів буде дещо менше, бо кількість кожної національності за чотири роки дещо зросла. Але самого факту порівняно меншого числа українських студентів, чи як далі будемо говорити, наукових робітників, це не міняє.

Українці в Радянському Союзі мають також меншу кількість учнів чи студентів у середніх спеціальних школах. Тут також «Народное хозяйство СССР в 1963 г.» подає тільки загальні числа, які в перерахуванні на 10 тисяч людей даної національності виглядають так: у 1962-63 шкільному році на 10 тис. росіян припадало 148 студентів, а українців — 116. У 1963-64 році росіян було 166, а українців — 124.

Не менш разючі показники про кількість наукових робітників у Радянському Союзі. У 1963 році було 565,9 тис. наукових робітників, з того числа 12 744 докторів наук і 115 240 кандидатів наук. В РРФСР з того числа було всіх наукових робітників 389,3 тис., або 68,7%, в тому числі докторів наук 9 029, або 70%, кандидатів наук 77 318, або 67%. У той же час населення РРФСР творить 54% населення Радянського Союзу. Відповідні ж дані для УРСР такі: усіх наукових робітників 78 866, або 13,9%, в тому числі докторів наук 1 638, або 12,6%, кандидатів наук 16 317, або 13,9%. А тим часом населення України становить майже 20% населення Радянського Союзу!

Дискримінацію у відношенні до українців видно і тоді, коли взяти до уваги число наукових робітників даної національності в цілому Радянському Союзі. Нам ідеться про числа, що стосуються росіян і українців. Отже серед названих 565 958 наукових робітників Радянського Союзу було 373 498 росіян, або 66%, і 59 221 українців, або 10,4%. З цього видно три речі. Поперше, число наукових робітників серед росіян непропорційно вище від кількості росіян у Радянському Союзі (дещо понад 54%). Подруге, число наукових робітників серед українців Радянського Союзу непропорційно нижче від кількості українців у державі (17%). Потрете, зрештою багато нижчий від росіян відсоток наукових робітників в УРСР (13,9) є вищий від відсотка наукових робітників серед самих українців в цілому Радянському

Союзи (10,4). Це вказує, що велике порівняно число серед наукових робітників на Україні посідають неукраїнці.

Коли перерахувати згадані дані, що говорять про кількість наукових робітників у Радянському Союзі, на 10 тисяч кожної національності, то вийдуть такі числа: На 10 тис. мешканців у Радянському Союзі припадає 25 наукових робітників, на 10 тис. росіян — 33 наукові робітники, а на 10 тис. українців 16 наукових робітників. Дуже високий відсоток наукових робітників мають євреї: 218 на 10 тисяч. Вкінці, непропорційна є також кількість аспірантів на Україні. На всіх 73 105 аспірантів у Радянському Союзі в РРФСР є 49 058 (67%), в УРСР 9 169 (12,5%).

Про плянову політику русифікації українців свідчить також відношення між кількістю книжок, друканих у Радянському Союзі, зокрема на Україні, російською і українською мовами. Отже, в 1950 році російською мовою було видано в СРСР 30 482 книг загальним тиражем 640 391 тис. примірників. У 1963 році ця кількість російської книжкової продукції зросла майже удвоє: 58 158 книг тиражем у 1 026 934 тис. У той же час у 1950 році українських книг було видано 1 857 тиражем 62 159 тис. примірників, а в 1963 році 3 325 книг тиражем 77 787 тисяч примірників, отже зріст в тиражі українських книг дуже невеликий. Коли розкласти ці числа на загальне число росіян і українців у Радянському Союзі, то вийде, що на одного росіянина припадало в 1963 році 9 примірників російських книг, а на одного українця 2 примірники українських книг. А коли за підставу обчислення взяти друквані одиниці книжок, тобто окремі назви, то на 10 тис. російського населення в СРСР припадало в 1963 році 5 нових книг, а на 10 тисяч українського населення в СРСР менше як 0,9 книги. Числа говорять самі за себе. Очевидно, окреме питання творить зміст книг українською мовою. Не треба забувати, що більшість із них — це маловартісна партійна пропаганда. З другого боку, відомо, що майже вся технічна література на Україні друкується російською мовою і що це саме стосується й перекладної західньої класики.

Пікаво, що в останній час взагалі зменшилася книжкова продукція в УРСР, зокрема книжки, друквані українською мовою. У 1962 році в УРСР появилось 8 313 книг, з того числа українською мовою 3 824, отже менше половини, а в 1963 році 7 599, з них українською мовою — 3 321, отже також менше половини. Децю краще відношення на українську користь дають показники тиражу згаданих публікацій, хоч і тиражі зменшуються. Так, у 1962 році видавництва УРСР випустили книжок тиражем 121 446 тисяч, а в 1963 році тиражем 116 298 тисяч. Але тиражі українських книжок у ці роки були 87 058 тисяч і 76 667 тисяч, тобто за один рік тираж українських книг на Україні впав на більше 10 мільйонів примірників! За той час тираж російських книжок в РРФСР зріс з 929 952 тисяч на 944 631 тисяч, тобто на майже 15 мільйонів.

Від 1958 року також постійно падає кількість журналів на Україні, зокрема тих, що появляються українською мовою. За роки 1958, 1960, 1962 і 1963 бачимо такий розвиток, якщо йдеться про кількість видаваних взагалі в УРСР журналів: 488, 369, 348, 254, отже постійне зменшення. Подібно з журналами зокрема українською мовою: 214, 192, 159, 130. Це вже виглядає як організований похід русифікаторів, спрямований на поступову ліквідацію журналів українською мовою. Правда, якщо йдеться про тираж журналів, то тут слідний в останні роки деякий зріст. Тиражі всіх журналів на Україні росли за останні роки так (в дужках тиражі журналів, видаваних українською мовою): 1958 рік (у тисячах примірників) — 31 746 (26 197), 1960 — 44 809 (37 775), 1962 — 49 555 (41 161), 1963 — 51 477 (44 208).

Від 1958 року також постійно зменшується кількість газет в УРСР, зокрема українською мовою, а якщо йдеться про 1963 рік, то це зменшення є прямо катастрофальне. Всіх газет в УРСР було (в дужках газети українською мовою) в 1958 — 3 329 (2 715), у 1960 — 3 280 (2 692), у 1962 — 2 596 (2 132), у 1963 — 2 366 (765!). Отже, за один рік на Україні ліквідовано 1 601 газет українською мовою. В той самий час у РРФСР кількість газет російською мовою зменшилася з 3 233 до 3 033, лише на 200 назв! Значить, тут знову треба говорити про пляновий похід русифікаторів проти газет українською мовою на Україні. Правда, це не відбилося на тиражах, які за той самий час показують навіть деякий зріст. Точніше, одноразовий тираж преси, видаваної в УРСР за роки 1958, 1960, 1962 і 1963 рік так (у дужках тираж преси, видаваної українською мовою): — в млн примірників — 8,2 (5,8), 10,4 (7,5), 11,1 (7,9), 12,3 (8,8). Коли взяти дані за 1963 рік, то видно, що тільки дві третини публікованої на Україні преси появляється українською мовою, а одна третина російською (газети, видавані мовами інших меншостей практично не входять у рахунок), хоч росіяни на Україні творять не одну третину, а 17% населення. До того треба додати російську пресу, видавану в Росії, яка мільйонами примірників заливає Україну. Коли візьмемо за підставу одноразовий тираж російської преси в РРФСР і української в УРСР та перерахуємо це на кількість росіян у Росії і українців на Україні, тоді побачимо, що на кожних тисячу росіян у Росії припадає 560 примірників одноразового тиражу російської преси і тільки 276 примірників української преси на одну тисячу українців на Україні. Багато гірше виходить це відношення, коли таке обчислення вжити стосовно журналів. Отже, одноразовий тираж журналів російською мовою в РРФСР становив у 1963 році 49 367 тис. примірників, або 498 примірників на кожних тисячу росіян. У той же час в тому ж 1963 році одноразовий тираж журналів, видаваних українською мовою в УРСР, становив 2 640 тис. примірників, або 82 примірники українських журналів на кожних тисячу українців. Чи треба щонебудь додавати до цих разючих прикладів «рівноваги» народів Радянського Союзу та до справи «підкування» російського «старшого брата» про Україну?

**ОЛЕКСАНДЕР КУЛЬЧИЦЬКИЙ: ДВІ КОНЦЕПЦІЇ МАЙБУТНОСТІ
УКРАЇНСЬКОГО
ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

«Триста розкинутих політичних листівок — не те саме,
що тристасторінкова наукова українознавча праця».

Статті про українські наукові установи взагалі, а про проблеми Українського вільного університету (УВУ) зокрема, не належать до надто частих тем на сторінках наших періодиків. Тому відчувається потреба виправдати їх появу в нашій пресі. А виправдати не трудно, якщо вказати на пов'язаність того роду тематики з обставиною, що наша еміграція поволі і непомітно (але, мабуть, невідхильно) пересуває свої зацікавлення з площини «виключної політики» на площину політики культурної. Щораз більше зростає переконання, що політичні зміни на Сході Європи залежатимуть великою мірою від культурної еволюції радянського бльоку чи, точніше висловившись, від еволюції культури в цьому бльоці, тобто — від повільного, але неминучого та послідовного проникання західної культури в надра марксистсько-ленінського світу.

Переконання про вирішальну роль цієї неминучої ендосмози української наукової думки в радянську дійсність, переконання про вагу творити саме на еміграції такі наукові вартості, які могли б проникнути в марксистсько-ленінський світ, набирає в наші дні великого значення у свідомості багатьох наших національних політиків. Наприклад, недавно можна було почути в публічному виступі одного націоналістичного промовця, що «300-сторінкова добра наукова українознавча книжка має більше політичне значення, ніж 300 розкинутих листівок політично-пропагандистського змісту».

В такому аспекті стаття про дві різні концепції майбутності УВУ набирає нового забарвлення, що повинно б притягнути увагу на неї не тільки тих, хто зацікавлений проблемою та долею наукових установ. Бо проблематика такої статті дістає ширше, загальногромадське тло, поскільки така інституція, як УВУ, мусить цікавити широкий громадський загал.

«МЕЖОВА СИТУАЦІЯ» УВУ

Поняття «межової ситуації», що його в екзистенціальну філософію увів Карл Ясперс, визначає не тільки перехрестя життя і розвитку людини, але також і людських груп чи установ. Межові ситуації, за Ясперсом, це такі завузлення людської індивідуальності та збірної долі, в яких треба або спонтанно, часто при допомозі героїчних зу-

силі, промостити собі шлях до екзистенції (в розумінні буття), що має відношення до вартостей і до їх здійснення, або скотитися вниз до форм голого, вегетативного існування, щоб тільки втримати себе над поверхнею загрозливого небуття.

Ця межова ситуація між екзистенцією у формі посиленої науково-дослідної та видавничої діяльності і тільки формальним існуванням (відбувати «засідання сенату» під головуванням магніфіценції-ректора і час від часу влаштовувати докторські екзамени) триває в УВУ вже кілька років. Передумови для екзистенції УВУ (у визначеному розумінні цього окреслення) були створені два роки тому заснуванням Товариства сприяння українській науці і переданням йому відповідного будинку в Мюнхені на вулиці Ляпляса, в якому примістилися три українські наукові установи — НТШ, УВУ та УТГІ. Як відомо, згадане товариство постало завдяки допомозі трьох німецьких міністерств: баварського міністерства освіти та віровизнань, баварського міністерства праці та суспільної опіки і федерального міністерства для справ біженців, при чому була створена відповідна, хоч не цілком вистачальна, фінансова база. Нові умови віддаювали УВУ від форм «тільки існування» університету без слухачів, без належної кількості професорів і без будь-яких постійних матеріальних засобів для дослідної та видавничої діяльності.

На жаль, останні місяці принесли розчарування для тих, хто ще не втратив віри в покращання відносин в УВУ. Сумний образ теперішнього стану УВУ є потрібний як фон, щоб тим виразніше з'ясувати дві концепції майбутності українського університету в екзилі. Якщо мова про використання дуже скромних засобів з німецьких джерел, то треба сконстатувати, що науково-видавнича діяльність УВУ ще більш звузилася. За 1964 рік не появилася жадна публікація, бож останнє число «Записок УВУ» має дату 1963 року, при чому це число було виготовлене, за винятком однієї праці, при кінці того ж року. Тільки невелика своїм розміром розвідка проф. Н. Василенко-Полонської якоюсь мірою рятує науково-видавничу діяльність УВУ за останній рік. Правда, деякі праці здані до друку, але вони підготовані раніше і тому не можуть нічого додати до балансу книжкової продукції УВУ за останні 15 місяців.

Цій майже цілковитій відсутності позитивних виявів наукової праці відповідало, на жаль, посилення різних внутрішніх незгод. На засіданнях сенату і факультетів велися зайві, а то й недопущенні, дискусії про «наукові кваліфікації окремих професорів» — дискусії, що не могли принести користі ні для кого, а, навпаки, приносили тільки шкоду для всіх. Щогірше, «полемічна кампанія» у формі широкого листування перенеслася навіть на сторінки деяких газет у США і таким чином негативні явища університетського життя були поставлені на публічний осуд. У такому стані речей престиж УВУ мусів дуже значно потерпіти, що доводити, мабуть, не треба, бо це справа

надто очевидна. Впродовж майже 50-річного існування УВУ його престиж не впав так низько, як тепер.

КАМПАНІЯ ПРОТИ ТОВАРИСТВА СПРИЯННЯ УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

Вже і так нерожеве становище УВУ ускладнилося та погіршилося ще більше, коли два члени сенату виступили проти організаційної форми праці УВУ, створеної через вступ УВУ до Товариства сприяння українській науці. Ця організаційна форма давала якусь, хоч і не надто вистачальну, базу для переходу від «вегетативного тривання» до творчої наукової екзистенції. Після виборів голови управи згаданого товариства два члени сенату, незадоволені наслідком виборів, скликали неправосильне засідання сенату (бо без участі членів, які перебувають у Сарселі), на якому ухвалено, щоб УВУ відмовився від участі в управі товариства і щоб на найближчих загальних зборах професорської колегії поставити питання про вихід УВУ з Товариства сприяння українській науці. Багатосторінковий меморандум, розісланий усім членам професорської колегії, дуже гостро заатакував Товариство сприяння та окремі установи (НТШ, УТГІ), що стали його членами, і в той спосіб нагадав нашій громадськості існування УВУ не з найкращого його боку. А вже не доводиться говорити про те негативне враження, яке може викликати цей меморандум у німецьких наукових та політичних колах; меморандум бо ставив товариство під тиск бойкоту його однією науковою установою — УВУ, а на майбутнє погрожував розвалом всієї — правда, дуже недосконалої — концепції об'єднання трьох українських наукових установ в одну спілку, матеріально підтримувану німецькими міністерствами.

Однак треба відзначити, що проект попереднього ректорату виступити з Товариства сприяння українській науці не був схвалений загальними зборами професорської колегії УВУ, які відбулися 27 березня 1965. Також спроба авторів меморандуму відібрати членам делегації УВУ у Франції право бути обраним до сенату була безуспішною: такий проект не був навіть поставлений на обговорення загальних зборів.

Однак було б помилкою припускати, що провал гострих заходів щодо виходу УВУ з Товариства сприяння якимсь спричиниться до пом'якшення напруженої атмосфери серед професури. Навпаки, знову дуже чітко зарисувалися дві концепції щодо дальшої майбутності УВУ.

МІЖ ДВОМА КОНЦЕПЦІЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Одні тримаються погляду, що треба відновити аудиторне навчання в УВУ. Ми назвали б це «консервативною концепцією імобілізму». Протилежною до неї є «поміркована реформаторська концепція», ме-

тою якої є перебудувати УВУ на «дослідний університет» (Research University), подібно до деяких американських університетів — наприклад, у Принствані. Тобто реорганізувати УВУ так, щоб досягти максимуму в дослідній діяльності при збереженні кінцевого мінімуму навчально-дидактичної та екзаменаційної праці, як от надавання магістерських, докторських та професорських ступенів.

Плян віднови аудиторного навчання відстоє новообраний ректор УВУ, проф. Юрій Бойко, вибір якого, мабуть, і відбувся під знаком цього задуму. Цей проект ще настільки неоформлений, що краще назвати його таки «задумом». Наскільки можна здогадуватися (цей задум ніколи не був ширше і докладніше обговорений), мова йшла б про аудиторне навчання українознавчих дисциплін для тих студентів, що закінчують свої славістичні студії в чужинецьких університетах. При цьому у випадку недостатньої кількості українських професорів могли б допомогти професори німецькі. Задум сам собою добрий. Хто з-поміж українських професорів не бажав би його здійснення? Але, з другого боку, який український професор не усвідомлює тих величезних труднощів, які стоять на перешкоді здійснити такий задум?

Передумови для здійснення є такі: 1) потрібна відповідна кількість українських студентів-славістів на вищих семестрах студій — скажім, 10-15 осіб; 2) потрібна також відповідна кількість працездатних професорів УВУ, з курсів яких можна б укласти цілісну програму для третього та четвертого років студій, яка задовольнила б вимоги студентів славістики в чужинецьких університетах і яка була б тими університетами визнана; 3) конечно скупчити всіх зацікавлених студентів у Мюнхені, тобто в осідку УВУ, при чому виникає питання, як бути з тими студентами, що не знають німецької мови; 4) треба б роздобути дуже значні фонди для оплати професорів і для студентських стипендій; 5) належало б переконати відповідальні німецькі кола, що відновлення аудиторного навчання УВУ є не тільки бажане для УВУ та його професури, але також було б позитивом для славістичних студій і в наслідок цього виправдувало б аж такі високі кошти. Якщо згадані вище умови не перевірені щодо можливості їхньої реалізації, треба бути аж надто обережним у плянуванні саме такої можливості для дальшої діяльності УВУ, бо без такої перевірки і без докладної підготовки справи ці задуми будуть оцінені як фантазійне мрійництво або, що гірше, як несерйозний підхід до важливих справ науки.

Друга концепція майбутності УВУ — ми назвали її «поміркованою реформаторською концепцією» — спрямована на розбудову вже існуючого фактичного стану і переведення УВУ на «науково-дослідний інститут» з усіма правами університету. Засобами для такої перебудови є: а) притягнення до активної співпраці в сім розкритих у діяльності професорів УВУ з повними правами рішення та відповідальності, б) включення у працю всіх молодших наукових сил,

які виявляють охоту використати ті можливості, що їх УВУ може дати при сподіваній перебудові. УВУ, як науково-дослідний та видавничий осередок у Мюнхені, вже досі значною мірою користувався працею своєї професури на американському континенті, об'єднаної в делегатурах УВУ у США та Канаді.

Правилом є, що засоби наукових інститутів зростають у міру поширення спроможностей їхньої діяльності. Тому єдиним правильним шляхом для збільшення надходжень на потреби УВУ є відповідно активізувати його діяльність, заохотивши до видатнішої наукової праці не тільки його мюнхенський осередок, але також і професорів УВУ у США, Канаді та Франції (Сарсель), і втягнувши їх більшою мірою в університетське життя, в його проблематику та планування і передусім у збірну дослідну роботу. Одним із спільних завдань є виховати наукову зміну, якої в Європі, на жаль, немає у відповідній кількості і яка існує таки у США та Канаді. Наприклад, делегатура УВУ у США, свідома своїх завдань та своєї відповідальності, звернулася до загальних зборів УВУ окремим меморандумом від 6 лютого 1965, де промовисто з'ясовані роля та значення професури УВУ у США в минулій діяльності Українського вільного університету і де висловлена готовість делегатури посилити дружню співпрацю в рамках науково-видавничої діяльності УВУ як дослідного університету. Але для поширеної діяльності УВУ (при умові, що заходи Товариства сприяння українській науці здобути відповідні фонди від німецьких приватних наукових фундацій увінчаються успіхом) у самому Мюнхені напевно не вистачатиме наукових сил. Отож тоді співпраця позамюнхенських і позаєвропейських українських науковців стане життєвою konieczністю.

При організації матеріальних засобів для діяльності УВУ не вільно забувати можливу підтримку з боку української еміграції на американському континенті. Факт, що майже без місцевої підготовки вдалося під час однієї об'їздки США (проф. О. Кульчицьким — прим. ред.) зібрати коло 4 тис. доларів на наукові публікації УВУ, має свою вимову. Для використання цих можливостей, для розгорнення гармонійної співдії українських наукових сил в Європі й Америці потрібні відповідні психологічні передпосилки, потрібне відповідне психічне наставлення професури УВУ на американському континенті. Тим часом мюнхенський осередок УВУ, який протягом років користався допомогою цієї професури, що всіляко пособляла збіркову акцію у США, сьогодні вперто боронить наскрізь нелогічну тезу, мовляв, професори УВУ в Америці є «нечинними» професорами, щоб таким чином відмовити їм їхніх прав у професорській колегії. Не вільно забувати, що збіркова акція цих «нечинних» досягнула за минулі роки суми кількадесят тисяч доларів, що уможливило втримати УВУ при житті.

Поставмо крапку над «і»: боронити тезу про «нечинність» означає практично запевнити десяткові осіб мюнхенської групи професорів УВУ можливість місцевою більшістю обирати з-поміж себе п'яти-

членний сенат університету і таким чином надавати напрям усьому університетському науковому життю. І то при умові, що переважаючи більшість професорів, згуртованих у крайових делегатурах, мала б виконувати всю організаційну та наукову роботу, не мавши при цьому жадного впливу на вироблення настанов для такої наукової та організаційної діяльності.

ДУХОВА СПІВВЛАСНІСТЬ ІДЕЇ ТА УСТАНОВИ

Не може бути співпраці там, де штучно втримується засада нерівності прав. Не може існувати зацікавлення тих, кому не дозволяють справжньої співучасті в справах, які є предметом такої співпраці, і кого позбавляють впливу на ці справи. В одному з своїх листів до сенату УВУ проф. Я. Падох писав, посилаючись на зразки американської конституційної практики: «Де немає представництва, там немає і податків...»

Не можна вважати «нечинними» тих професорів, без яких годі розгорнути потрібну діяльність, щоб перетворити УВУ на такий осередок наукової праці, яким він у теперішніх обставинах повинен би бути: духовою сочкою, яка збирає розсіяні по всьому світу промені наукової творчості всієї професури УВУ в одне вогнище науково-дослідної та видавничої діяльності в Мюнхені, організованої на наявних засобах Товариства сприяння українській науці, як також і на тих засобах, що їх зможе змобілізувати українська еміграція, серед якої живе та діє американська професура УВУ. Тільки така концепція — тобто концепція УВУ як дослідно-наукового інституту з правами університету — зможе створити і втримати ідейну динаміку, конечну для того, щоб у теперішній ситуації УВУ міг спромогтися відштовхнути себе від форм «тільки-існування» чи «тільки-перетривання» і щоб він міг піднятися на рівень справжньої науково-творчої екзистенції. А для цього потрібна наукова діяльність у скалі всієї української діаспори, при чому вся професура — європейська та американська — мала б право на духове співвласництво цієї наукової установи.

ЗНИЩЕННЯ ВІТРАЖУ Т. ШЕВЧЕНКА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У березні 1964 року в Києві сталася обурлива подія: на доручення офіційних кіл знищено у вестибюлі Київського державного університету вітраж, створений українськими мистцями на пошану Тараса Шевченка.

Одержавши перші повідомлення про цю подію, Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР зібрав про неї додаткові інформації і по ґрунтовній перевірці фактів подає до відома наступне.

На початку 1964 року Київський державний університет замовив Спілці художників УРСР вітраж на пошану Т. Шевченка з нагоди 150-ліття його народження. Виготовлені групою мистців ескізи вітражу були в основному схвалені ректором університету І. Т. Швецем. Виконання вітражу було доручене групі мистців, зокрема П. Завалисі, А. Горській, Л. Семикіній, Г. Зубченко.

Як термін виконання вітражу був визначений кінець першої декади березня 1964 — дати народження й смерті Тараса Шевченка. Вітраж був запроектований у вигляді триптиха, і вже на 8 березня головна частина його була виконана. Її оглянув секретар Київського обкому КПУ В. Бойченко, який, висловивши свої зауваження, погодився на те, щоб фахову оцінку вітражу зробила відповідна комісія. Коли ж визначена Спілкою художників УРСР комісія наступного дня прибула до університету, вітражу не можна було оглядати, бо за наказом ректора КДУ І. Швеця він був закритий дошками. А ще кілька днів пізніше, коли та сама комісія, але вже в поширеному складі прибула до університету ще раз, вітраж з наказу ректора був уже знищений. Свідками цього всього були не самі члени комісії, а й багато студентів та відвідувачів.

Незабаром після цієї події двоє мистців, які працювали над виконанням вітражу (за нашими інформаціями, — А. Горська та Л. Семикіна), були виключені з членів Спілки художників УРСР. Щойно на вимогу групи діячів літератури й мистецтва їх справа була передана на розгляд правління Спілки художників СРСР, яке поновило названих мистців у правах членів Спілки художників УРСР.

Про цю подію в радянській пресі досі не було жодної згадки. Щойно на початку 1965 року в «Українському календарі» на 1965

рік, виданому УСКТ у Варшаві, на стор. 205 подано репродукцію проекту центральної частини знищеного вітражу. З неї можна скласти собі уявлення як про загальний вигляд твору, так і про евентуальні причини його знищення. На вітражі введена постать Тараса Шевченка, який пригортає до грудей жінку (правдоподібно — персоніфікація України). Угорі півколом виконано стилізованою кирилицею напис: «Возвеличу малих, отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово».

Можна припускати, що ця цитата, як і персоніфікація України не вкладалися в партійну лінію пропагандивного крику про «квітучу незалежну Радянську Україну» і нагадували про справжній стан гноблення її під сучасним російським шовіністичним режимом, що й спричинилося до геростратівського вчинку — знищення вітражу Т. Шевченка.

Невідомо, під яким тиском діяли ці люди, але сором бере кожного чесного українця за вчинки і ректора КДУ І. Швеця, і керівників Спілки художників УРСР, які застосували репресії до мистців, творчим задумом і працею яких був створений вітраж на пошану Т. Шевченка.

Слід згадати, що це не поодинокий випадок, а лише одна ланка в безконечному ланцюгу боротьби шовіністичного режиму в УРСР, пляномірно веденої проти всіх виявів української культури, а зокрема проти найвеличнішого репрезентанта її — Тараса Шевченка. Вистачає згадати лише два документи, які Генеральний секретаріат закордонних справ УГВР посереднім шляхом одержав з України і на початку цього року опублікував в еміграційній пресі: «Щоденник» Василя Симоненка і «З приводу процесу над Погружальським».

Василь Симоненко, піддаючи нищівній критиці «холуйський реалізм», що панує в УРСР, тут таки поруч, під датою 6. VII. 1963, робить такий запис у своєму «Щоденнику»:

«Минулої неділі ми були в Одесі, де місцеві твердолобі натішили нас своїм ідіотським жахом: аби чого не сталося. Фактично нам заборонили виступати на шевченківському вечорі. Виходить, Тараса дехто боїться й досі. Обивателі від революції».

Так само ж виразно висловилися діячі української культури в документі про обставини й наслідки підпалу Бібліотеки АН УРСР, вбачаючи прямий зв'язок екстермінаційної політики, стосованої російським партійним режимом до всього українського, з послідовно веденою війною проти Т. Шевченка:

«Показовий факт, — читаємо в цьому документі, — що бібліотека була підпалена 24-го травня, в час шевченківських свят. Це надає події особливого значення. Може не всі знають, як багато робилося протягом 1963-1964 рр. для того, щоб у цих святкуваннях

не було нічого шевченківського. Зовні Тараса ніби вславляють. Бо що ж інакше робити з ним? Але насправді йде велика війна з Шевченком. Його найбільш політичні поезії («Осії глава XIV», «І мертвим, і живим...», «Розрита могила» та ін.) замовчуються. Є спеціальна вказівка суворо наглядати за шевченківськими концертами й вечорами, щоб вони проходили на рівні гопака, а то, не дай Боже, сплине щире слово Кобзаря, пробудить у когось думку про Україну, про „нашу, не свою землю”. А скільки в журналах і газетах було цензурою знято матеріалів-статтей, віршів про Шевченка, в яких сексоти побачили „натяки” на сучасне становище України!

«Шевченка боявся цар. Боятся його й наші партійні царисти, бо марно вони стягнули на гору в Каневі на день свята хмару війська, і міліції, і переодягнених кагебістів. А чи були там люди... ?

Людей пускали до Шевченка по перепустках...

«Але вершиною всього були події 22-ого травня в Києві. У цей день традиційно відзначається річниця перевезення Шевченкових останків з Петербурга і поховання Шевченка в Каневі. До пам'ятника Шевченкові в Києві збираються люди, співають пісень. Так було протягом кількох років. Цього ж року начальство, виконуючи

загальний плян роботи „по Шевченку” вирішило цього не допустити... І все ж увечорі 22-ого травня зібрався біля пам'ятника великий натовп молоді. Їх зняли на кіноплівку і тепер „тягають”. Декого зняли з роботи, декого збиралися зняти, поки не прийшла з Москви вказівка: „не роздувать справу”.

«Так вони боляться Шевченка. І так воюють з ним. А війна з Шевченком — це тільки частина війни з українською культурою і українським народом...»

Послідовно у рамці представленої в наведених документах війни з Шевченком вкладається і обурливий акт знищення вітражу на пошану Т. Шевченка у вестибюлі Київського державного університету його імені.

Ми не сумніваємося, що цей варварський вчинок, як і підпал Бібліотеки АН УРСР, викликав гнівне обурення й гостре засудження в душах наших поневолених земляків в Україні. До них приєднають свій протест і українці на еміграції та всі ті люди в світі, кому дорога свобода людської культури, незалежно від її національної приналежності. З цією думкою ми й передаємо зібрані нами матеріяли про варварське знищення вітражу на пошану Т. Шевченка в Київському державному університеті на суд української й світової громадської думки.

Генеральний секретаріат
закордонних справ УГВР

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту. Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

«Нові поезії» ч. 6

З деякого часу для однієї праці французькою мовою я заходився перечитувати повнотою весь приступний мені матеріал з української поезії нашого віку. Як і завжди в таких випадках, результат вийшов досить несподіваний. Багато з того, що мене захоплювало десяток років тому, відходить на задній план. Навпаки, багато з тоді не поміченого сильно виростає тепер.

Найразючіший наслідок цього перегляду виявляється в тому, що неоклясики сильно поблідли, а модерністи виступили на перший план. Неоклясики історично прийшли занадто пізно — коли неоклясицизм в суворому й прямолінійному сенсі слова став уже неможливим. Головною їх заслугою лишається створення сучасної української літературної мови, що відповідає найвитонченішим вимогам нашої доби. Їх поява була цікава і значна, але все таки тільки як обмежений у часі і просторі епізод. Їх вартість виявилася історичною. Як, наприклад, роля Жуковського в Росії; Жуковського, за яким не появився Пушкін, завдяки «батьківським» турботам компартії, що придумала український золотий вік на славу батькові Сталінові, який нині воскресає.

Нарешті, якщо український читач часто не може встояти перед безсмертною красою слова неоклясиків, то в перекладі, навіть у найпильнішому й найнадхненнішому, поезії Зерова й Рильського (не кажучи вже про *dii minores*) неминуче в'януть і втрачають всякий інтерес. Звичайно, багато хто вважає, що в поезії вартісне тільки те, що в перекладі втрачається — магія слова, але багато інших, в тому числі й Гете, цінують, навпаки, в першу чергу те, що в перекладі зберігається. Я особисто ціную і те й ін-

ше — кожному своє: Рильському, Ольжичеві чи Маланюкові — магія слова, а Важанові чи Антоничеві — сила й незвичайність образу. Але мої міркування виникли з шуканнями цікавого для чужоземного читача, а для нього перевага українських модерністів над класиками не лишає ніякого сумніву.

Уже в добу гегемонії неоклясиків такі генії, як Свідзінський, Тичина, Плужник, Важан, Осьмачка, не говорючи про багатьох менш значних, але все таки цікавих, особливо яскраво виступають у нашій свідомості сьогодні. Але те, що найбільше мене вразило за останні місяці, що й далі здається мені просто таки чудесним, ураховуючи молодість більшости її найяскравіших представників, — це висока вартість майже всього створеного так званою Нью-Йоркською групою, що видає поетичні річники «Нові поезії», що дійшли вже до шостого числа. Під теперішню пору вони — беззастережно найвизначніша подія в усій сучасній українській літературі.

І не тільки на вигнанні, бо їх високо обдаровані однолітки, що живуть в СРСР, — І. Драч, Г. Кириченко, Л. Костенко та ін., неспроможні, завдяки неймовірно тяжким моральним умовам їх творчости, виявитися на весь свій зріст і тому фактично лишаються менш яскравими, ніж Е. Андієвська, Ю. Тарнавський чи П. Килина.

Сузір'я, що виблискує зі сторінок цих річників і небагатьох ще індивідуальних збірок, — виключно великої, неймовірної краси й сили. Хоч усе майбутнє ще попереду у цих зовсім молодих людей, уже сьогодні вони стоять поруч з ліпшими представниками старшого покоління і витримують порівняння з ким хочете. Навіть якби завтра всесвіт-

не поширення марксизму, атомова бомба чи ще яка інша «зброя прогресу» позбавила людську культуру її майбутнього, то й тоді те, що створили досі поети Нью-йоркської групи, уже забезпечує їм місце в найпершій лаві української літератури, а при вдалому перекладі дало б їм доступ і в світову.

Уже сьогодні їх модернізм не тільки затемнив неоклясиків, але й виявився новим велетенським кроком вперед для всієї української літератури. Він ставить її на рівень передових досягнень вільного світу.

Широту діапазону й інтересів наших поетів видно з друкованих ними перекладів, серед яких фігурують Неруда, Тракль, Мішо, Їборка, Камінгс, Вальєхо, Каррера Андраре, Алейсандре, Пессоа, Бандейра, Ділан Томас і багато інших. Але наші поети не учні чи наслідувачі, а рівноправні й незалежні брати цих світил і їх достойні сперечники.

Вони не перестають зростати від збірника до збірника, безнастанно вдосконалюючи й поглиблюючи свій стиль і неповторність свого світосприймання.

З деякого часу до них приєдналися двоє старших — В. Барка і В. Лесич, і тим остаточно утвердили їх визнання. В їх особі прихід модернізму на зміну клясикам уже стався і явив себе великим завоюванням української культури в цілому.

Звичайно, шляхи їх не рівні і долі різні. Дуже багата можливість Васицьківська, на жаль, відсутня в двох останніх збірниках, зате на початках малопримітна П. Килина, якій я готовий був закинути неухажливість, наймовірно виросла і на теперішній час посідає в групі третє місце після Андіївської і Тарнавського.

Але... безпотрібно й безплідно встановлювати між ними яку-будь ієрархію. Розвиваються вони найнесподіванішими шляхами. Войчук, сміливі образи якого я відзначив з самого початку, в останніх своїх віршах несподівано виявив гостре й глибоко своєрідне відчуття нашої критичної доби. А шорстка гострота

ранніх поезій Рубчака м'якшиться свіжим і достеменним чуттям природи:

Хризостомів стоустих гримить
пророцтво,
Кінецьсвітня вість горизонти
дере —
Але вічність — це чайки святе
одиноктво
І зелена розмова німих дерев.

Я не зустрічав ще ні в одного з поетів нашої доби такого своєрідного сполучення часу і вічності. Але це далеко не єдина нова нота, внесена Нью-йоркською групою в сучасну світову поезію.

Повільно, але невідступно росте В. Вовк, з її примхливим сполученням вродженої європейської культури з неподатливим тропічним пейзажем.

Упорядники особливо попрацювали над останнім, шостим збірником, щоб надати йому своєрідного зовнішнього оформлення. Відтворені в факсиміле вірші кожного автора, оформлені різними мистцями. Від цього збірник безумовно виграв як яскравий документ доби, хоч увага читача до поезій втрачається від конечности пристосовуватися кожного разу до нового почерку. Зате особисті прикмети кожного поета виявляються либонь виразніше.

Важливіше звичайно те, що поезії нової збірки говорять про неупинний творчий ріст авторів. Трапляються такі щасливі часи в історії літератури, коли відразу появляється кілька значних талантів, що допомагають один одному зростати, іноді навіть знищуючи своїх поглядів. Так було з французькими символістами. Бодлер, Рембо, Малларме, Корб'єр, Лафорґ у різний час порізному мають перевагу у фахівців, але всі вони лишаються вершиною французької поезії й до наших днів. Так було й з німецькими експресіоністами перших трьох десятиліть нашого віку.

Імовірно так воно буде (чи вже є) і з Нью-йоркською групою.

Мені було б дуже прикро, якби моя щира похвала призвела бодай

когснебудь з групи до самозадоволення й спочивання на лаврах. Вистачає прилягти на лаври, щоб вони стали колючками. Творчість вимагає безнастанного напруження й боротьби. Але я вірю в силу й нестихійність творчого інстинкту наших поетів, який мусить нагадувати їм про недосконалість їх праці та виявлення їх особистости. На можливі окремі огріхи міг би вказати й я, але це неможливе в рам-

ках короткої рецензії. Тим більше, що досягнення далеко перевищують хиби.

Та й ніхто ліпше самого поета не бачить безодню, що відокремлює ним побачене від реалізованого, і не мучиться так свідомістю недосконалости свого утвору. Тільки шляхом такого шляхетного невдоволення вже досягнутим поет може рости далі.

Е. РАЙС

Тарас Шевченко — Рембрандт Сходу

Taras Schevtschenko als Maler. Ein Bildband mit ausgewählten Reproduktionen. Von Professor Damian Horniatkevych. Bearbeitet von Dr. Gregor Prokoptschuk. Herausgeber: Deutsch-Ukrainische Gesellschaft E. V. in München. München, 1964.

Рембрандтом Сходу названо Шевченка на суперобкладинці нової книги про Шевченка-малюра, що її текст складається з трьох статей мистецтвознавця проф. Дам'яна Горняткевича.

Різносторонньо обдарований Шевченко, навіть при дуже несприятливих для мистецької праці життєвих обставинах, залишив багату спадщину, що її вивчення не завершене й сьогодні, — навіть посиленими дослідями у сторіччя його смерті. Щобільше, щораз нові несподіванки розкриває вивчення його творчости. Зокрема недоцінюване колись багатство виявляє його малярська творчість і по-новому сприймається тепер його проза. Хто знає, якщо б у часи Шевченка існувала технічна можливість записати його голос, чи не подивляля б сучасні дослідники талановитого співака чи декламатора. Тож у світлі найновіших дослідів заголовок праці Д. Горняткевича «Рембрандт Сходу» не здається перебільшенням.

Текст Горняткевича розпадається на три розділи, що з них кожний присвячений окремій проблемі малярської творчости Шевченка — Академії Мистецтв у добу Шевченка, засадам оцінки Шевченка-малюра та серії малюнків на тему блудного сина.

У першому розділі автор ствер-

джує, що вплив Брюллова-клясика й класицизму, хоч і дав багато Шевченкові-студентові, проте не був вирішальний. Це помічається зокрема на історичних і релігійних темах, що особливо прикметні класицизміві й що особливо самостійні у Шевченка. Докладні інформації про віцепрезидента Академії, графа Ф. Толстого, людини високих моральних прикмет, ще раз пояснюють особливу прив'язаність Шевченка до свого добродія й його родини. З інших постатей Академії на особливу згадку заслуговує Василь Григорович, що викладав теорію мистецтва.

Хоч між викладачами Академії були особи, що не дуже цікавилися прямунаннями студентів, а бібліотека була занедбана, інформації про програму школи, курси, про високі вимоги при прийманні до Академії, — свідчать про високий рівень цієї єдиної тоді в Росії академії мистецтв. Про свою школу (що з неї вийшло декілька знаних українців-малюрів) Шевченко назавжди зберіг вдячний спогад і багато років пізніше (1857) називав її своєю і не уявляв, що б він діяв без неї.

У другій статті автор вказує на перестарілість погляду на Шевченка як на лише дуже талановитого мистця. Бож і ерудиція Шевченка в питаннях мистецтва безсумнівна.

Усе це сприяло його своєрідності, і він швидко усамостійнився, — однаково і в темах і в техніці, — від впливу Брюллова. Шевченко пильно вивчав західне малярство, і вплив Рембрандта позначився вже на його автопортреті із студентських часів (повтореному на шкільні його життя у 1860 році).

У 19 ст. панувало історичне малярство, і Шевченко дав низку історичних тем (Хмельницький, Мазепа, Полуботок), не повторюючи одначе модних тем, а звернувшись до історії свого народу й ставши таким чином піонером українського історичного малярства. Подібно, відтворюючи селянський побут, Шевченко не пішов утертим шляхом західного малярства. Сам селянський син, він добачив суттєве у долі простолюду, однаково як українського, так і киргизького.

Особливо оригінальний третій розділ — про Блудного сина. У листуванні Шевченка відбилося його зацікавлення моральною стороною цієї теми, і він з розумінням ваговитости гогувався до здійснення свого задуму. Усього мало бути дванадцять малюнків, але існує лише вісім, у яких накреслена доля грача в картині, пияка, грабівника і вбивника, що скочується все нижче і, після тяжкого покарання, опиняється в ув'язненні.

Автор знайомить з трьома поясненнями цієї серії: що це малюнки без соціального або політичного значення, що вони мають значення алегоричне і — чисто політичне.

Проаналізувавши постаті й тенденції Шевченкового циклу, автор підкреслює, що нещасливий герой малюнків походив із заможної родини (капелюх у сцені в шинку), можливо, з купецького стану (відомі труднощі Шевченка у вишукуванні моделей, зокрема з купецького середовища). Підкреслено у праці також рівнобіжність цього циклу з літературною творчістю Шевченка, зокрема щодо братів Зосима й Савватія (Зосим під впливом невідомого товариства скочується вниз). Дослідник також вказує на аналогії в світовій малярській творчості, особливо у майстрів 18 віку.

Шевченко довго вживався в цю тему, вона була йому ствердженням підставових життєвих питань, і цілком справедливо цій праці Горнякєвич присвятив особливо багато уваги, повертаючись оце до неї не вперше.

До плідних шукань автора варто додати ще одне можливе джерело Шевченкового задуму, — східнослов'янську творчість на цю тему. Пригадати хоч би популярний у 17-18 століття твір про «Горе й Злочастя». Це ритмізована повість про сина, що відійшов від родини, пропив своє добро, «своє тіло біле» прикрив «гункою кабацкою», пішов пішки шляхом, а горе під руку з ним, навчаючи заможно жити, «убити і огрabitи», щоб його за це повісили. Із прозаїчних творів Московщини «Повість про Савву Грудцина» розповідає про заблуканого сина багатієї купецької родини, що, задля пристрасти тілесної, занпащує душу, і лише традиційний рятунок у монастирі закінчує не трагічно цю повчальну повість. А вже ілюстрована «Комедія о блудном сині» Симеона Полоцького (кінець 17 століття) могла найбільше спонукаати Шевченка по-новому промовити глядачеві на відвічну тему (у Полоцького, як і в евангелії, син все прогуляв і в лахмітті найнявся пасти свині).

Невідомо, як би скінчилася ця серія у Шевченка, може й моральним відродженням героя. Інтерпретована по-різному картина, де блудний син, скований, задумано кудись споглядає, все таки дає підставу це припускати. Зрештою, потішально кінчається евангельська притча, так кінчаються і згадані твори. Належить також зважити можливий відгук тих лубкових видань, що за сюжетом мають притчу про блудного сина.

У кожному разі ця студія належно доповнює недавню (1963) статтю Р. Маркушевської «Прозаїк і художник» (зв'язок між повістями Т. Г. Шевченка і його малюнками серії «Притча про блудного сина») у збірнику «Тарас Шевченко — художник» (Київ, 1963).

Технічною досконалістю книга

«Шевченко — Рембрандт Сходу» репрезентативна, особливо бездоганні чорно-білі репродукції. Бездоганні й кольорові, але вони перерепродукції із радянських видань, де поліграфічна техніка ще дещо хибує (яскравість і спрощеність кольорів тощо).

Листування Миколи Лисенка

Листи Миколи Лисенка здавна збуджували живе зацікавлення в українському музикознавстві. На них рясно посилався Філарет Колесса у своїх працях з ділянки фолкльористики. З різних видань відоме Лисенкове листування з окремими діячами нашого культурно-громадського життя: з Олександром Барвінським, Іваном Франком, Іваном Нечум-Левицьким, Борисом Познанським та іншими.

Останньо у видавництві «Мистецтво» появилася обширна збірка, в яку увійшло 350 листів нашого композитора (*М. В. Лисенко, Листи, Київ, 1964*). Листи зібрав і впорядкував син композитора Остап Лисенко при співпраці музикознавця Л. С. Кауфмана. Вступне слово написав — неодмінний в усіх починаннях, що стосувалися спадщини Миколи Лисенка, — Максим Рильський. У збірці, впорядкованій хронологічно, появилася велика кількість листів, досі не публікованих, як і ті, що друкувалися у різних виданнях.

З Лисенкових листів проглядає до нас незвичайно активна постать музики і громадського діяча з подивугідною шириною зв'язків і зацікавлень. З них видно, що наш композитор на протязі чотирьох десятиліть таки дійсно, — як пише Рильський, — «стояв у центрі тогочасного культурно-громадського життя України».

Де тільки було можливо, він уживав усіх впливів, щоб збуджувати зацікавлення до збирацької етнографічної праці. Так само щиро-сердечно напучував молодих галицьких музик на правильний шлях музичної творчости. Живо цікавився справою видання Кулішевих перекладів творів Шекспіра. Багато зу-

тим прикріші недогляди упорядника цього видання. Уже самий заголовок «Рембрандт» (а не «Рембрандт») викликає застереження, яких значно більше до тексту («Зайцев — Зайців», транскрипція прізвища «Ге» тощо).

Іван К-ИЙ

силь прикладав до підготовки споруди і відкриття пам'ятника Котляревського у Полтаві, не забуваючи при тому пригадати організаторам, чи «народ буде закликаний на свято, хоч по 1-2 з волости». Як це видно з листів, не байдужа була йому й дитяча література.

Багато місця в листах Лисенка посідають справи українсько-російських взаємин. Він знаменито орієнтувався щодо цілей і методів культурної політики російського уряду. У листі до Ольги Франко, дружини поета, Лисенко писав 30 березня 1887: «Якби Ви знали, що робе цензура з укр(аїнською) продукцією, то аж гидко згадувати». «А що стрижуть на літер(атурних) утворах, надто ж на драматичних, то й не розказати. Що є де талановитшого в утворах, все те забороняється, що є найслабшого — геть у світа пускають».

Одночасно в Миколи Лисенка ми не бачимо ні трохи національної обмежености, ні найменших проявів нетерпимости. До російської музичної культури і її діячів він ставився з великою пошаною.

З імен адресатів і з самого змісту численних листів видно, як багато важило для нашого композитора нав'язання тісніших зв'язків між окремими частинами української землі, переораної чужими державними границями.

Що сильно притягає читача — це щирість і барвистість Лисенкових листів. До свого близького друга «народника» 1860-их років Бориса Познанського він звертається не інакше, як «Друже мій коханий, товаришу давній сердешний, Борисе Станиславичу!» У листі з 3 червня 1894 Лисенко писав Познанському

про запрошення від львов'ян в крайовій виставі: «Гадаю їхати у Львів на виставу: просять дати концерти. Воно й пожадано, але враз і небезпечно, бо москальофіли того й чигатимуть, щоб з якої там маніфестації зробити донос, а тоді хто поручиться, що мене візьмуть за хвіст та з череди й викинуть, а Інститут — се єдина інституція, що нею я годуюся. Отакє лихо, друже! І треба б, і ніяково!»

У листах Миколи Лисенка збереглася його добірна, соковита, не раз фольклором забарвлена мова. Зате правопис у київському виданні листів уведено новий, сучасний. Це без сумніву робить листи приступнішими сучасному читачеві, а все таки їхня документарна вартість на цьому втратила. Одне, що в них відзеркалювалися зміни і наверствування українського правопису на протязі цілого півстоліття. Друге, власне з листів видно, як близько цікавився Лисенко питаннями правопису. Варто згадати, що різні відміни правопису збережено у раніших виданнях листів Лисенка, наприклад, у «Збірнику музею діячів науки й мистецтва України» (Київ, 1930). Там бачимо, що Лисенко вживав деякий час і Кулішове е з двома крапками, вживане в словах «сльози», «всьому» тощо, і притаманне для Драгоманівки «ј» (у словах «тією», «людей» та ін.).

Не варто було теж, на мою думку, виправляти деякі льокалізми, що їх Лисенко вживав свідомо. Це торкається особливо його листування з галицькими друзями. Працюючи над листами Лисенка, що зберігалися в архіві Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, автор цих ряд-

ків зауважив у них послідовно вживані типово галицькі форми. У листах, надрукованих у праці «Взаємини М. Лисенка з І. Франком» (Львів, 1942), такі форми, як «переславем», «зібравемся», «малисьмо», «знайдується» та інші збережені згідно з оригіналами. Поправляючи їх тепер на «я переслав», «зібрався» тощо, ми не тільки втрачаємо особливий аромат цих листів, але губимо виразну Лисенкову тенденцію: наближати людей з різних частин української землі навіть за ціну чистоти мови. Є випадки, де усучаснення правопису привело до зміни значення слів. Наприклад, слово «німещина» (як «польщизна») Лисенко вжив для означення рис, типових для даної країни. У київському виданні (стор. 156) слово «німещина» подано як «Німещина», чим змінено думку автора листа.

Поза цими дрібними змінами й пропусками в тексті київське видання епістолярної спадщини Миколи Лисенка підготоване дуже дбайливо. Користування великою об'ємом книгою (533 сторінки) улегшене показником імен (це та частина, якої, на жаль, бракує численним радянським музикознавчим працям). Вартість видання підносять обширні та добре підготовані примітки про згадані в листах особи, назви і дати. Шкода, що наклад надто малий: всього одна тисяча примірників. Тим часом Лисенкові «Листи» напевно збуджуватимуть зацікавлення в широких колах читачів. Це ж свого роду автобіографія нашого великого композитора. І прецінне джерело для насвітлення цілої доби культурно-громадського життя України. В. ВИТВИЦЬКИЙ

Роман-хроніка про приозівський край

ЛЮДМИЛА КОВАЛЕНКО, Степові обрії, частина перша трилогії «Наша не своя земля». Вінніпег, 1964, 226 стор.

Авторка, серед літературного до-рібку якої є оповідання («Віта нова», «Давні дні»), збірка п'єс («В часі й просторі») та роман-утопія («Рік 2245»), починає цією повістю видання великого твору (мабуть, ав-

тобіографічного), над яким працювала останні шість років. «Прорість» та «Її окрадену збудили» мали б називатися далші два томи цієї трилогії.

У першій книзі, з якою хочемо

коротко познайомити читача, Л. Коваленко вводить нас у досі в українській літературі маловідомий світ приозівських степів з його на початку нашого століття ще неукраїнськими містами, де переважали зросійщені грецькі колоністи, та далі в з довокलिшніми грецькими та українсько-козачими селами, при чому авторка дає барвисту картину національних, культурних та соціальних відносин цієї частини нашої батьківщини на переломі 19-20 віку.

У центрі твору стоїть спочатку своєрідна кагляночка-дівчина Льоля, дочка збіднілого нефортуного грецького купця Татарова. Героїня твору переходить не абияку метаморфозу — з несміливої учениці гімназійних курсів поволі розвивається під впливом студентсько-молодоінтелігентського докільля самостійна, віддана просвітителька, що захоплюється народницькими ідеями. Несподівано Льоля стає об'єктом любови двох дуже різних характером і походженням чоловіків: кволого естета, грека Ісалті, та вольового українця Кульженка. Проти волі серця, Льоля стає, не зважаючи на дане слово грекові, дружиною Кульженка, з яким покидає рідне місто, щоб учителювати спочатку в грецькому, а згодом в українсько-козачому селі. Тут на селі героїня переживає зміни духового характеру. Чуйна і вразлива молода жінка бачить себе приреченою ділити життя з владним, шорстким чоловіком, який їй здається нестерпним у своїй неопанованості. Одночасно вона, грекиня родом, що вихована в російській культурі, починає вростати в український ґрунт свого козачого докільля і приходиться до переконання, що повинна і признаватися до того народу, якого білий хліб їсть. Тяжкі удари, що їй раз-у-раз завдає життя (смерть дітей, втрата улюбленого брата, далі друга і батька) перетворюють ніжну, перечулену міщанку в сильну дозрілу

жінку, що впродовж років співжиття поволі відкриває в собі прив'язання і любов до свого чоловіка. В борні з життям меркне поволі в душі омріяний образ колишнього нареченого Ісалті, а його місце забирає реальний товариш долі й недолі, за шорсткою селянською вдачею якого криється багато тепла і людяности. З тонким відчуттям і знанням жіночої психології авторка віддала цей процес дозрівання з молодою дівчиною в зрілу жінку, спроможну розуміти складні людські взаємини. Роман, що починається легко і грайливо, набирає динамічного розмаху та згущується під кінець до родинної хроніки, повної драматизму. Авторка полонить читача своєю живою, багатою діалогом, не позбавленою тонкого гумору розповіддю.

Пізнавальна вартість твору Л. Коваленко в тому, що вона зафіксувала досі в нашій літературі незнаний світ приозівського міста (Маріюпіль), довокलिшніх сіл з їх почасти неукраїнським населенням. Далі вона вводить читача в купецьке середовище греків, з їх етикою і традиціями, читач довідується в ході повісті про форму, під якою відбувалася русифікація цих наших окраїн.

З лексичного погляду «Степові обрії» приносять багато цікавого. Авторка вводить цілий ряд виразів купецько-міської, міщансько-побутової культури, рибальські вислови, жменьку європеїзмів та ряд сленгізмів.

Л. Коваленко, що вже дала спроби своєї прози в жанрі оповідання та утопічного роману, виявилася як прозаїк широкого полотна куди сильнішою, ніж деінде. В цьому напрямі їй слід було б працювати й далі. Вона зміло розгортає цікаву фабулу і дає цікаві, живі постаті. Читач цієї першої книги буде терпляче чекати дальших томів трилогії.

А. Г. Г.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Шляхи і засоби боротьби за культуру української мови

Що таке культура мови? Культура мови полягає насамперед у бездоганно правильному користуванні граматичними і лексичними нормами літературної мови, а також у правильній вимові слів та їх наголосів. Але культура мови означає й ширше поняття: вона охоплює не тільки граматичні норми, але й стилістику. Таким чином, мати високу культуру мови — це значить уміти користуватися мовними багатствами сучасності і тією спадщиною, що складалась віками і відображена в кращих зразках художніх і наукових творів.

Огнищем засвоєння норм літературної мови служить школа. В школі дитина одягає свою матірню мову в одяг її нормативности, набуваючи, таким чином, крок за кроком тих загальних, спільних для цілого народу ознак, що виявляються в правильній граматиці і в стилістичному запасі. Школа дає основи літературної мови, включно з її стилістичними особливостями, що проявляються в різних жанрах шкільного навчання. Тому на вчителів покладається велика відповідальність насамперед самим добре знати літературну мову, добре нею володіти, і не тільки на лекціях мови, але й на лекціях інших шкільних дисциплін, як історія, географія, природознавство, математика, релігія тощо.

А далі вже, по виході із школи, ставши зрілою людиною, абітурієнт сам удосконалює свою мову, як усно, так і на письмі, шляхом читання українських клясиків, переказування, розмов на літературні та інші теми, ясним викладанням своїх думок на папері. Це ті в головних віхах передумови, що лежать в основі доброї літературної мови кожної інтелігентної людини і культурної людини взагалі.

З таким багажем людина виходить на арену політичної, соціальної і

культурної діяльності. Кожна гадузь знання має свої норми вислову, але, крім того, людина мусить опанувати загальні норми людського спілкування, без яких не може обійтись ні одна культурна людина: мати унормований словник, загальноживані граматичні форми, установлену вимову і правопис. З них найголовніше — знати добре літературний наголос.

Видатні представники українського народу — письменники, публіцисти, громадські діячі, добрі проповідники завжди дбали про розвиток рідної мови. В часи, коли українська мова була заборонена для офіційного вжитку і вважалась лише діалектом, Іван Франко писав:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.¹⁾

Сучасна українська літературна мова стала нині однією з найбільш розвинених мов світу, хоч можуть траплятися окремі огріхи, з якими треба боротися. Тому завданням усіх працівників української культури є боротьба за високу культуру мови, активне втручання в практику щоденного користування нею. «Як парость виноградної лози, плекайте мову, пильно і ненастанно політь бур'ян», — закликає поет Максим Рильський, один із найкращих знавців української мови і один із найактивніших борців за її культуру.

Під боротьбою за культуру мови розуміють систему практичних заходів, що мають на меті: дати основи знань про мову в такій мірі, щоб уміти підбирати потрібні слова і граматично правильно будувати речення, щоб зробити мову не тільки

¹⁾ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XI, Київ, 1950-56, стор. 285.

ки точною і правильною, але й багатою та виразною. Крім цих заходів, існують ще й інші заходи, що мають на меті очистити мову від різних недоліків, як штампи, трафаретні вислови, що збіднюють мову; слова з невідповідним значенням тощо. Помилки, неточність, стилістичні огріхи трапляються не тільки в мові нашої преси, але й у творах письменників і в наукових творах. Наприклад, слово «співставити» (калька російського «сопоставить») часто вживають не тільки в мові преси, але й у радіомовленнях, замість: зіставити, порівняти. Або: «совпадати» і «зівпадати», що можна не раз почути в радіомовленнях, в таких фразах: «Треба зазначити, що вони совпадають із оголошеннями советського уряду про підвищення цін», «радіо-передачі зівпадають із...» Або такий разючий приклад, як неправильне користування прийменником у фразі з дієсловом «стріляти». Замість: «стріляти в кого», вживають: «стріляти до кого»: «До нього стріляв один поліцай».

Як же уникнути таких і подібних огріхів і ненормальностей у мові? В нашій пресі — в газетах і журналах — з метою боротьби з мовними огріхами іноді запроваджують так зв. «куток мови» або просто друкують статті «на мовні теми». Це добра річ, але одно мусить бути застереження: статті на мовні теми можуть писати тільки фахівці-мовознавці, а не кожен, як це буває в практиці, бо тоді ідея боротьби за чистоту і правильність мови втрачає всякий сенс. В таких випадках «куток мови» може тільки пошкодити, збиваючи читачів з пантелику. Автори такої писанини здебільшого самі застерігають свою некомпетентність тим, що вони не є фахівцями, але хочуть взяти слово в мовних питаннях. Це надзвичайно шкідлива річ: дозволити публікувати балаканину, що не має ніякого практичного значення, а лише висловлює погляд того, хто пише, без жодних наукових обґрунтовань, — це нечувана річ!

Для прикладу взяти хоч би статтю І. Івашкова «Прошу о слово» («Київ», 1960, ч. I). Вже самий заго-

ловок («Прошу о слово») примушує поставитись із застереженням, бо такої форми в українській літературній мові не існує. А сама стаття нічого не дає, крім того, що виявляє неправильне розуміння автором значення слів: волити і воліти. Слово «волити» вживається в урочистих фразах із значенням бажати: «Ой чи волиш, Бондарівно, та мед-пиво пити, а чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити». А також у значенні задовольнити: «Волити волю». Слово «воліти» вживається в значенні давати перевагу чомусь: «Я волів би краще жити тут».

Ось недавно в «Свободі» (1965, ч. 25) появилася стаття М. Лавренка з Нью-Йорку «Не мудруймо лукаво», яка починається гучними словами: «Не місце тут подавати всі ті дива, що за останні двадцять років постали в нашій мові. На це потрібно окремого трактату». Які ж то дива, та ще й за останні двадцять років? Нібито їх не було перед тим. В іншому місці він називає ці «дива» «страхолохами», що «пвиростали в нашій мові». А далі почав критикувати інших авторів, що недавно перед тим теж писали в «Свободі» під літерами Л. П. та О. З. Перший писав, що слово «рубіж» треба замінити словом «кордон», з чим не згоджується М. Лавренко, вважаючи слово «рубіж» не чужим, а своїм. І тут же подає однокореневі слова: «зарубити сорочку», «намуляв рубець». А слово «кордон» називає «приблудою», виставляючи «своє слово» «межа». Запитаємо в автора: а хіба «кордон» і «межа» те саме? Другого автора (О. З.) М. Лавренко критикує за те, що слово «цукерка» замінює «цукоркою», стверджуючи кінець-кінцем, що різниці між цими двома формами немає, що о чи е «ніякісної» ролі тут не грають», а справа «в корені, а той злочасний корінь лежить у нашому невмінні відрізнити своє від чужого». А тим часом у словниках ніде немає слова «цукорка», а тільки «цукерка, цукерок», тобто форма, яка є нормою в літературній українській мові. М. Лавренко з своїх пуристичних позицій рекомендує навіть слово «цукор» викинути з літературної мови:

мовляв, народ знає не «цукор», а «солодун». Автор не знає простої істини, що «цукор» та деякі інші слова, як: крейда, дах, ганок та ін. справді не свої, а запозичені, але вони так укоренились, що стали нормою української літературної мови, а «солодун», що має свою паралелю в слові «солодій», має зовсім інше значення. Словник Грінченка пояснює як «онаніст», а словник АН УРСР (Київ, 1962) пояснює, як: «сладкоєжка, сластена, онанист». Але ніде й згадки немає, що «солодун» означає «цукор». Така зайва балаканина тільки дезорієнтує читача, хоч газета потратила на неї цілу шпальту.

В тім же числі «Свободи» та в інших двох числах (чч. 26, 27) друкує велику статтю підвалом Степан Риндик під заголовком «Чистка в мові». Він нарікає на рецензентів і авторів статтей «на мовні теми», які нібито «чистять мову», викидають з неї нелітературні слова. Вся увага автора звернута на те, щоб яконайбільше впровадити в словник народних слів, навіть місцевих локалізмів, які не набрали широкого поширення, і штучно поробити їх літературними. Матеріал, що його подає автор, цікавий, але в жодному разі не для газетної статті, а для мовної комісії НТШ чи УВАН. Лише там його треба обговорювати. Не заперечуючи того, що С. Риндик обізнаний з проблемами українського практичного мовознавства, мусимо ствердити, що все ж таки не можна діяти на власну руку, без обговорення в авторитетних наукових установах. Навіть кваліфіковані мовознавці цього не можуть робити. Вони обмірковують різні мовознавчі проблеми в спеціальних наукових доповідях, як про це свідчать часті повідомлення нашої преси. На жаль, у нас на власну руку й друкуються в пресі оті статті «на мовні теми», що практичного значення не мають.

В наступних числах «Свободи» (чч. 28, 29, 30, 31) С. Риндик вмістив нову серію статей на тему «Дещо з нашої мовної практики», присвячених, як він каже, обговоренню кількох мовних проблем з фразеології і лексики. Насамперед мусимо ствер-

дити, що автор поклав в основу не-правильну настанову, що, мовляв, ці питання часто не мають наукового характеру, а тому фахові мовознавці їх не торкають. «В цих випадках, — каже він, — нефахівцям мовознавства доводиться самим так чи інак розв'язувати мовні питання». І далі радить, що «найліпше це робити прилюдно, дорогою дискусій, на сторінках звичайних часописів». Автор радить те, чого якраз не можна робити і що практичного значення не має. Це в корені суперечить тим дійсно науковим настановам, що їх подає в своїй «Граматичі» Василь Сімович, кажучи, що до питань мови та правопису мають слово «тільки вчені люди, які цією справою займаються», а не кожен, кому тільки захочеться «взяти слово» у цій дуже делікатній галузі нашого культурного життя.

Автор місяцями робить слухні завдання, як, наприклад, радить вживати: познайомитись (а не: запізнатись), що (а не: який), дивитись (а не: задивлятись), питання (а не: квестія), голова (а не: предсідний), зважився (а не: є рішений), єдиний (а не: одинокий), тепер (а не: зараз), багатий на що (а не: в що), від Союзу (а не: з рамени Союзу), вже давно (а не: від довшого часу), погода погана (а не: погода не дописує). Але трапляються в нього суто філологічні помилки, як, наприклад, сполучне слово «що» в відносних реченнях він називає займенником і навіть нарікає на тих, що називають його сполучником. Тут звичайнісінька річ: займенник у функції сполучника в граматиках позначається терміном «сполучне слово», бо дійсно він тут уже не займенник.²⁾ Другою помилкою автора в його власній мові є штучно створений ним дієприкметник пасивний теперішнього часу «спостережуваний». Такого типу дієприкметники з суфіксом — у ва — можуть творитися від дієслів, що мають цей суфікс в інфінітиві: виконувати — виконуваний,

²⁾ Див. О. Панейко, Граматика української мови, Авґсбург, 1950, ст. 150.

скуповувати — скуповуваний. Але від дієслів, що не мають такого суфікса, можуть творитися дієприкметники тільки з суфіксом — н —: рухати — руханий, кохати — коханий. Але в С. Риндика штучний дієприкметник «спостережуваний» утворений від дієслова «спостережувати», якого в українській мові не існує. Існує тільки дієслово «спостерігати», звідки мав би бути утворений дієприкметник «спостеріганий», як і: підганяти — підганяний («Підганяний цікавістю парубок, повернувся до люстра» Сенч.³) Порів. ще: купляти — купляний, купувати — купуваний. В кожній граматиці є спеціальне правило про творення дієприкметників пасивних недооканого виду, або, інакше, пасивних теперішнього часу.

Другою помилкою є намагання автора викинути з української літературної мови слово «представник» на тій підставі, що, мовляв, прийменника «пред» немає в українській мові, Поперше «пред» не прийменник, а давній префікс. Подруге, цей префікс так злився з другою частиною слова «ставник», що витворене слово «представник» цілком лексикалізувалося, тобто стало нерозривним і становить собою нове поняття. Це слово стало літературною нормою і запроваджене в усі словники. Його цілком можна приєднати до тих церковнослов'янізмів, до яких приєднує автор і слова: предтеча, предвічний, предок, предмет. А тим часом автор знову на власну руку радить, що це слово «треба рішуче викинути», як і «предсідник», якого й викидати не треба, бо його в літературній мові немає, воно існує лише як західний льокалізм. Автор радить, замість «представник», вживати синонімічних: заступник, відпоручник, речник, репрезентат, тип. Але в дійсності ні одно з них не відповідає своїм значенням:

слово «заступник» — не те, що «представник»; слово «відпоручник» в академічному словнику позначене як обласне, і приклад взято у І. Франка; слово «речник» в одному значенні позначено в словнику як застаріле (рос. — поборник), в другім значенні — як обласне, хоч в літературній мові воно можливе в різних виразах («Шевченко як речник боротьби за кращу долю народу»); «репрезентант» — чуже слово; слово «тип» має інше значення (автор навів приклад: «Тип шпилькового дерева»). Ні один з цих стилістичних синонімів не підходить для фрази: «На зборах були представники різних організацій». Куди природніше сказати по-українському «Палата Представників», ніж «Палата Репрезентантів».⁴)

Такого типу статті викликають відгуки інших. Не дивно, що ще в кінцевому числі «Свободи» (ч. 31) з статтею С. Риндика появилася замітка Вол. Яворського під назвою «До мовної практики», як реакція на статтю С. Риндика. Тут автор подає «під критичний огляд» три слова: побажання, схвалити і постати і домагається «правильної» їх заміни, поставивши питання. Хто ж відповідатиме? Потім появляється ще подібні статті і замітки і так без краю, а мовні проблеми залишатимуться невіршеними.

Найкраще використовувати дороги шпальти часописів на більш доцільні речі, розв'язуючи численні мовні проблеми шляхом запитання і відповіді, як це робиться в Києві і Москві, а також в Америці — в російському журналі «В помощь преподавателю русского языка» в формі «Вопросы и ответы», а в українському журналі «Слово на сторожі» в формі «Консультацій».

Це значить, що запитання в формі листів до редакції ставлять нефаківці, а відповідають лише факівці.

П. КОВАЛІВ

³) Ю. Шерех. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951, стор. 322.

⁴) Див. Наш Шевченко, Свобода, 1961, стор. 111.

Русифікація науки, літератури, побуту

Про плани та повсякденні заходи російських шовіністів, які, до речі, активно діють сьогодні на всіх щаблях ієрархічної драбини КПРС, щоб можливо якнайшвидше довести до «злиття» підрадянських націй в один русифікований «радянський народ» і щоб «перевиховати» різнонаціональних та різномовних жителів СРСР на одноманітний тип русифікованої «радянської людини», — про ці плани (зформульовані в програмі КПРС) та заходи пишеться на Заході умовно досить мало. Також умовно мало пише на ці теми українська преса на еміграції. А вже цілковито невиваженіми є наукові, дослідні аналізи цього русифікаторського курсу, початого в період Хрущова і продовжуваного тепер московською «двійкою» — Брежневим-Косигіном. Для західних дослідників та публіцистів національні справи в СРСР уже здавна є своєрідним «табу». Відмовчування ж наших публіцистів та дослідників у цій ділянці можна пояснити хібащо їхньою схильністю до пропагандистської метушні або самозадоволенням заспокоєнням себе, що, мовляв, у цій матерії вже й так «зроблено дуже багато».

Хто стежить за радянськими періодиками і книжковими публікаціями, той наптовхується чи не щоденно на різні вияви русифікаторської вакханалії та російсько-шовіністичного нахабства.

Для ілюстрації нашого твердження візьмемо тільки три приклади, що мали місце за останній час.

Російська мова дисертацій

У виступі першого секретаря ЦК КП України Ю. Шелеста на «республіканській нараді молодих учених України» можна було почути, між іншим, таке: «В Академії наук УРСР зараз налічується 222 академіки і члени-кореспонденти. Серед науковців республіки (тобто Укра-

їни — В. П. С.) 1 520 докторів і понад 15 тисяч кандидатів наук» («Радянська Україна» від 16 травня 1965).

Однак нам було б цікаво довідатися, скільки цих докторських та кандидатських дисертацій написано й опубліковано українською мовою. Про це звичайно мовчить Петро Юхимович так, як мовчить у подібних ситуаціях також Юрій М. Даденков — міністер вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

Нашу виправдану цікавість «задовольняє» якоюсь мірою журнал «Радянське право» (ч. 1, січень-лютий 1965), який у розділі «Бібліографія» (стор. 155-160) опублікував список «дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора і кандидата юридичних наук». Список охоплює час з 1945 по 1962 рік (фактично по 1963). І що бачимо? Всі докторські дисертації були написані російською мовою, в тому числі дисертації таких «асів» Сектора держави і права АН УРСР, як П. О. Недбайло та М. П. Бабій. Першому то й не дуже дивуватися можна, бо свою дисертацію він захистив у 1956 році в Інституті держави і права АН СРСР, хоч він міг це зробити також в АН УРСР; другий захистив свою дисертацію в Києві, в 1963 році, у Відділі суспільних наук АН УРСР — ясно, що мовою російською. Нагадати треба, що Недбайло є представником Української РСР у комісії прав людини ООН.

Відомий автор монографії «Історія конституції УРСР» А. П. Таранов захистив 26 квітня 1965 дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора юридичних наук на тему «Конституція Української РСР та її історичний розвиток» (таку назву українською мовою подала «Радянська Україна» від 13 квітня). Але можемо закладатися, що й тут маємо справу з російськомовною дисертацією, бо ж його кандидатська дисертація мала за тему «История конституции Украинской ССР» (Харківський юридичний інститут, 1951), хоч згодом вона була опублікована

українською мовою в серії монографій Сектора держави і права АН УРСР.

При цій нагоді слід поінформувати, що київська газета «Радянська Україна» веде на останній сторінці постійну рубрику п. н. «Захист дисертацій», де теми докторських та кандидатських дисертацій, захищених у високих учбових закладах та наукових установах Києва, завжди подаються українською мовою. Чи для озамалення 600-тисячної маси читачів?

Таким ділянкам юридичних наук були присвячені 12 докторських дисертацій: теорії держави і права — 1, історії держави і права — 2, державному праву — 1, цивільному праву — 5, кримінальному праву — 3.

За роками ці дисертації були захищені: 1946, 1948, 1951, 1953, 1956, 1957, 1958 та 1962 — по одній, 1949 та 1963 — по дві.

Цікаво, мабуть, також довідатися, в яких наукових установах та закладах були захищені ці докторські дисертації, тобто, тих діячів юридичної науки, що тепер працюють на Україні: в Інституті держави і права АН СРСР — 5, у Всесоюзному інституті юридичних наук — 4, (разом у Москві — 9), а на Україні — всього 3, тобто по одній дисертації у Відділі суспільних наук та в Секторі держави і права АН УРСР і в Харківському юридичному інституті. Навіть поминувши той факт, що всі дисертації були написані російською мовою, наведений стосунок (дев'ять на три) також промовисто свідчить про те, що юридична наука на Україні зіпхнута на становище провінційності, на становище генерал-губернаторського додатку до імперської метрополії.

А як справа з дисертаціями кандидатськими? Мова йде далі про дисертації з юридичних наук; джерелом інформації є вищезгаданий київський двомісячник «Радянське право».

За звітний період захищено 183 такі дисертації, в тому числі тільки три українською мовою. Цих трьох «білих кружків» таки варто подати: С. Е. Базилевич — «Основи

державного ладу народно-демократичної Польщі» (1953), Т. І. Циглик — «Ради депутатів трудящих УРСР у період відбудови і розвитку народного господарства за 1945-50 рр.» (1954), М. Л. Наклович — «Кримінально-правова боротьба з розкраданням державного і громадського майна. За матеріалами судової практики західних та Закарпатської областей» (1955). Всі три дисертації були захищені у Львівському державному університеті.

За учбовими закладами та науковими установами розподіл представляється так: Харківський юридичний інститут — 83 дисертації, Київський державний університет — 63, Львівський державний університет — 17, Сектор держави і права АН УРСР — 3, Відділ суспільних наук АН УРСР — 2; разом в Українській РСР — 168 дисертацій. Решта, 15 дисертацій, розподіляються: Академія суспільних наук при ЦК КПРС — 5, Інститут держави і права АН СРСР — 4, Московський державний університет — 4, Московський юридичний інститут — 1, Софійський університет (Болгарія) — 1. Ці статистичні дані додатково також свідчать про провінційне становище юридичної науки на Україні, бо виразно доводять, що в закладах та установах УРСР можна захищати тільки кандидатські дисертації, і то імперською російською мовою.

При цій нагоді слід поцікавитися, з яких ділянок юридичних наук були захищені кандидатські дисертації в Українській РСР за 1945-63 рр.: теорія держави і права — 6 дисертацій, історія держави і права — 17, історія політичних вчень — 5, державне право — 18, адміністративне право — 3, цивільне право — 30, сімейне право — 6, колгоспне право — 10, трудове право — 7, кримінальне право — 22, судове право — 4, цивільний процес — 7, кримінальний процес — 16, криміналістика — 19, міжнародне право — 13.

Цей статистичний розподіл якоюсь мірою відзеркалює стан окремих ділянок юридичної науки на Україні і зацікавлення ними серед українських юристів.

Повертаючися до вже цитованого виступу Шелеста про кількість докторів та кандидатів наук в Українській РСР, треба ствердити, що юридична наука опинилася на становищі пасинка-«попелюшки», бо в тоталістській системі диктатури єдиної партії правовість та законність завжди стояли і стоять на найзаднішому пляні, якщо вони взагалі на якомусь пляні там стоять. Кількість кваліфікованих юристів, — 12 докторів та 183 кандидатів, — «виращених» у післявоєнні роки, не стоїть майже в жадному відношенні до кількості спеціалістів усіх інших ділянок науки і становить тільки 0,79% (якщо мова про докторів) або 1,22% (якщо мова про кандидатів). Сьогоднішнє складне суспільне та економічне життя вимагає в «капіталістичних» та демократичних країнах відповідної значної кількості юристів; інакше стоїть справа в «соціалістичній» державній системі, де всі складні питання (навіть правового характеру) вирішують... єдина «мудра партія» та її ще «мудріший» центральний комітет, рішення яких «базуються на найпереводіших досягненнях науки».

На закінчення нашого підрозділу про русифікацію науки подамо для ілюстрації ще факт, що під час святкування 100-річчя з дня заснування Одеського державного університету імені І. І. Мечникова відзначено, між іншим, «грамотою президії ВР УРСР» також завідувача катедрою російської мови проф. Назаря І. Букатовича, кандидата філологічних наук («Радянська Україна» від 15 травня). Про таке відзначення катедри української мови немає в пресі ні найменшої згадки. Виходить, що такої катедри там немає або що вона не заслуговує на окреме вирізнєння.

Російське засилля в літературі

Московський всесоюзний журнал «Книжная торговля» (ч. 2, лютий 1965) опублікував виробничий плян видавництва СРСР на 1965 рік щодо художньої літератури.

По всьому СРСР появиться в цьо-

му році 3 517 назв з ділянки красно-го письменства, літературознавства та філософії, в тому числі 1 460 назв — у центральних видавництвах, а 2 057 — у видавництвах союзних республік. На перший погляд могло б здаватися, що таке відношення видань — два до трьох — відповідає кількісному відношенні росіян до неросійських народів в СРСР. На такий поверховий погляд напевно розраховує російсько-більшовицька пропаганда як у середині імперії, так і за кордоном. Отож не важливим є місце видавництва. Єдино важливою є мова запланованих видань. Поперше, від кількості назв у республіканських видавництвах треба відняти 600, що будуть надруковані в Російській ФРС і що в переважачій більшості появляться російською мовою. Відомо, що в т. зв. автономних республіках відсоток видань місцевими мовами такий незначний, що його можна б навіть не брати до уваги. Подруге, у видавництвах неросійських союзних республік заплановано опублікувати російською мовою аж 463 книжки з ділянки художньої та спорідненої з нею літератури. Тому до російськомовних «центральных» видань треба додати 1 063 видання периферійні, тобто провінційні, або за офіційною термінологією — «республіканські». Таким чином матимемо аж 2 523 видання російською мовою або коло 72% (точніше — 71,74%). На видання неросійськими мовами залишається тільки 28,26%. Цей відсоток якнайпромовистіше свідчить про «рівноправність» мов і про «виконання ленінських принципів у національній політиці».

Журнал «Книжная торговля» також від себе подав, що «понад 2 500» книжок появиться російською мовою. В нашому рахунку ця кількість уточнена і становить докладно 2 523 назв.

Видавництва неросійських союзних республік друкуватимуть у цьому році тільки 68,2% книжок з ділянки художньої літератури своїми національними мовами. Цей трагічно-катастрофальний відсоток стосується тільки назв; якщо мова про тиражі, то цей відсоток буде ще

жахливіший. На жаль, ми не диспонуємо відповідними даними щодо тиражів. Однак варто б також докладно встановити, проаналізувавши відповідні радянські статистичні матеріали.

Одночасно конечним є довідатися, як виглядає комплекс цих справ у ділянці наукових видань. Твердимо, що там відповідні відсотки ще нижчі, що становище ще більш оплакане.

«Гінді — русі: бгай, бгай!»

Ніхто із західних туристів, що побували в УРСР, не заперечує, що на вулицях українських великих міст чути переважно російську мову. Цього твердження не заперечують також радянські туристи чи члени різних радянських делегацій, які подорожували по західних країнах і з якими відбулися «зустрічі» чи інші розмови. До цієї плеяди людей треба тепер зарахувати також індійського прем'єр-міністра Лала Багадур Шастрі та осіб, що супроводили його під час його відвідин Києва. Також індійські студенти, які студіюють у високих учбових закладах Києва і які вітали голову свого уряду на Бориспільському аеродромі, напевно збільшать кількість свідчень про «російський характер міст України».

«Радянська Україна» від 18 травня 1965, широко описавши прибуття до Києва прем'єра Індії, поінформувала про такий справді небуденний «випадок»: «Кияни тепло вітають високого гостя. Вони дружньо скандують „Гінді — русі: бгай, бгай!“ Л. В. Шастрі сердечно відповідає на привітання. Він підходить до індійських студентів, розмовляє з ними».

«Русі»? Дипломатичний протокол

напевно не дозволив Шастрі протерти свої очі, щоб переконатися, що він не снить: це — не часи Миколи І.

Шастрі вітали на аеродромі: голова ради міністрів Іван П. Казанець, його заступники Петро Т. Троцько та Антон Д. Кочубей і міністер закордонних справ Лука Х. Паламарчук та «інші офіційальні особи республіки». Невже їм не відомо, якої національності є населення їхньої «республіки», яка офіційна назва останньої і під якою літерою ця республіка наводиться в списку членів-засновників Об'єднаних Націй?

«Русі»? Що можуть подумати індійські студенти, з якими на аеродромі розмовляв Шастрі про того роду «дружнє скандування»? Важко уявити собі, щоб, наприклад, двадцять років тому хтонебудь у Делі насмілився наказати народним масам вітати чужинецького високого гостя від імені британців чи англійців. Індія ж була тоді ще колонією, а лорд Мавнтбаттен — віцекоролем англійської корони.

*

Три промовисті приклади за останні кілька місяців. Таких прикладів можна б навести цілий реєстр. Чи потрібно ще більше свідчень про розгул російського великодержавного шовінізму. Російські діалектики в СРСР та за його кордонами і їхні чужинецькі покровителі напевно ляментуватимуть, що немає й мови про будь-який російський шовінізм і що йдеться про «наближення народів та їхніх національних культур»; що тепер в усьому світі пропагуються гасла про зближення між народами та державами. Таки важко не писати са-тири.

В. П. С.

«Кому дорога культурна спадщина...»

Один рік проминув з того часу, як у Києві виконано жакливий злочин — вогнем знищено велику, важливу частину бібліотеки Академії наук Української РСР. На жаль, справа відбилася відомою тільки в колах українських: на батьківщині і на еміграції. Зате «волелюбний Захід» цілковито відмовчується від цієї злочинної події, в наслідок чого тоталістському російсько-більшовицькому режимові, мабуть, була дана можливість з свого боку збути все гробовою, глухою мовчанкою. Також уряд «суверенної УРСР» досі вважає за відповідне ні словом не згадати злочину, виконаного в білий травневий день на очах тисяч жителів Києва.

Існують підстави твердити, що справа не перестала хвилювати широкі кола громадськості на Україні. Одним з посередніх доказів може послужити стаття в газеті «Літературна Україна» від 9 лютого 1965 п. н. «Перегук віків», де порушується дуже важливе питання — організувати на громадських засадах «Добровільне товариство сприяння охороні пам'яток культури». Ми свідомо підкреслили окреслення «охорона», бо воно якнайчіткіше з'ясує, про що властиво йдеться.

На цю статтю відгукнувся на сторінках «Українського історичного журналу» (ч. 4 за квітень 1965) М. Ю. Брайчевський, автор відомої публікації «Коли і як виник Київ?» (вид-во АН УРСР, Київ 1963, 164 стор.). Редакція журналу надрукувала його відгук у розділі «Листи до редакції», чим якоюсь мірою дистансується від думок свого співробітника.

Брайчевський висловлюється за те, щоб заініційоване товариство «становило собою масову організацію», яка об'єднала б у своїх рядах «найширші кола громадськості: робітників, колгоспників, учителів, творчу інтелігенцію, військовослужбовців, а також школярів, одним словом — усіх, кому дорога

культурна спадщина українського народу».

До речі, нам не потрібні свідчення археолога Брайчевського, щоб дійти до висновку, що «сучасний стан охорони пам'яток (...) не можна визнати задовільним». Відомі бо різні численні заходи радянської влади, російського імперіального центру за останні десятиліття, в наслідок яких назавжди загинуло багато цінних творів української культури, що мали світове значення. Це планове, послідовне нищення ще чекає на свого дослідника... Відомо також, що стан багатьох наших історичних пам'яток є більше, ніж загрозливий. І тут немає чого обвинувачувати тільки «окремих місцевих керівників», які просто «не розуміють значення і цінности» пам'яток української культури. Навпаки, ті «деякі особи», що «винні в руйнуванні пам'яток культури», аж добре знають, яку шкоду вони чинять українському народові; вони чинять цю шкоду свідомо, з позиції російського великодержавного шовініста. Не зважаючи на формальні, паперові постанови радянського уряду про «заходи поліпшення охорони пам'яток культури» (наприклад, з 1948 року), ці «деякі особи» чи «окремі місцеві керівники» далі продовжують свою «небезпечну діяльність». От зовсім недавно в селі Вілгородка коло Києва «без жодної потреби зрито частину валу славетного Вілгородського городища, збудованого в 10 стол., який являє собою дуже важливу історичну пам'ятку». На цю тему міг би написати справді дуже багато і фахово М. Ю. Брайчевський, бо саме він є одним з кращих знавців древнього Києва. Обов'язком його як археолога є дбати про те, щоб ні за яких умов не знищувалися дорогоцінні пам'ятки історичного та археологічного минулого України.

Припускаємо (ні, ми навіть рішуче твердимо), що кому як кому, але йому напевно відомо, як і нам, що

«центральні установи в Києві, зайняті охороною культурних цінностей» — маємо на думці передусім відповідне головне управління при раді міністрів УРСР — цілковито «не справляються з своїми завданнями» і не дбають про те, щоб за всяку ціну зберегти всі без винятку історичні пам'ятки. Інакше ці «центральні установи» подбали б про те, щоб справа пожежі в бібліотеці АН УРСР принаймні стала глосною.

Можна сумніватися, чи статут запланованого «добровільного товариства» дозволить ініціаторам боротися з руйнівниками пам'яток української культури, бо аргумент, що ці пам'ятки «є загальнонародним надбутком, на який ніхто не сміє посягати», аж ніяк не переконає великодержавних шовіністів. Такий аргумент також не спонукає «центрального установи в Києві» краще «справлятися з своїми завданнями».

(-iv)

Напередодні організації ПЕН-клубу в СРСР?

При неможливості систематично переглядати всю літературну пресу СРСР трудно сказати, чи ця подія лишається для радянських громадян покищо таємницею. Можливо, так. Але французька преса не зобов'язана зберігати радянські політичні таємниці, і «Фігаро літтерер» (за 29 квітня — 5 травня 1965) подає вістку про те, що в квітні до Парижу прибула російська (так вона й називається, а заголовок інформації звучить: «Російські письменники мають приєднатися до ПЕН-клубу») делегація для переговорів з представниками французької й югославської літератури про можливість організації ПЕН-клубу в СРСР. Як підтверджує газета, переговори мають дискретний характер. Голова делегації Сурков легко здолав зачарувати французів демократизмом літературних порядків в СРСР, так що згадана стаття зважується аж на твердження про «революцію в радянському літературному житті», а портрет Суркова малює такими лагідними фарбами: «Сіра еміненція? Що ж, сіра еміненція — сердечна, усміхнена, з синіми дружніми очима і цілком французькою красномовністю».

Як сказав в інтерв'ю Сурков, Спілка письменників СРСР плянує послати своїх обсерваторів на міжнародний з'їзд ПЕН-клубів, що відбудуватиметься в жовтні ц. р. в Юго-

славії. «Ці обсерватори, — додав він, — насправді творитимуть уконституйовану групу. Вони, вірогідно, перекрочать обов'язки простих обсерваторів і зголосяться до слова».

Вартє уваги, що в складі делегації, крім Суркова, були ще Сімонов і поет Брейтбарт, а поза тим жодного представника національних літератур.

Десь у той самий час у дорозі з Канади до Києва на два дні зупинився в Парижі й Віталій Коротич і при цій нагоді мав коротку зустріч з невеликим гуртом українців. Хоч і як приємні такі зустрічі, але цим разом певно було б корисніше для української літератури, якби Коротич, навіть коштом розмови з земляками, засвідчив наявність української літератури візитом якщо вже не в «Фігаро літтерер», то бодай у редактора «Летр франсез» Люї Арагона. Якщо він одначе цього не зробив (а напевно — ні), то в цьому трудно було б винуватити його персонально, бо ж за самовільну візиту в французького комуніста Арагона він був би напевно більше покаранний, ніж за розмову з українськими емігрантами. Що ж до майбутнього ПЕН-клубу СРСР, то при такому стані речей він звичайно буде в міжнародних зустрічах просто російським.

М.

З радянської преси

Ще один акт насильства над О. Довженком

На самому лише Довженкові можна ілюструвати незміренну зажерливість і нахабство російського шовінізму в його прагненні обікрати, принизити українську культуру. Ще сам Довженко при кінці життя з притиском писав, що фільм «Поема про море» буде робити на Київській кіностудії. Це належало б трактувати як заповіт і вволити бажання покійного. Але щойно він помер, як загребуцими руками Юлії Солнцевої, яка наживає на спадщині Довженка, вхоплено сценарій і передано його на виробництво «Мосфільмові». Росіяни пишалися цим фільмом по всьому світу, як своєю власністю (у Парижі його демонстрували кілька місяців підряд). Така сама доля спіткала і «Повість полум'яних літ». Здавалося, трудно вже вигадати ще щось. Вигадали: руками того самого злого генія Довженкової спадщини, Ю. Солнцевої, вхопили «Зачаровану Десну» і зробили з неї фільм знову в Москві. Що з того вийшло, як урахувати стихійно національний український характер цього твору, який втрачає свій поетичний чар уже від самого перекладу на іншу мову, можна якоюсь мірою бачити з статті Петра Масохи «Після кіносеансу» («Дніпро», ч. 5, 1965). Кволим і несміливим голосом говорить зальняний критик, але й з того, що він сказав, видно, як спалюжено ще один великий твір українського мистця. Наводимо згадану статтю з деякими скороченнями.

★

Протягом півторагодинної розповіді-згадки ми багато встигаємо побачити на екрані з того життя, про яке так талановито написав О. Довженко у своїй «Зачарованій Десні». Звичайно, у фільмі дещо випало з того, що є в повісті, дещо показано в стилістичному вигляді, дещо внесено з інших творів Довженка (епізоди війни і будівництва). Але не це основ-

не з того, що нас цікавило при перегляді фільму. Олександр Довженко — ось хто в центрі нашої уваги. Самобутній і неповторний український письменник, який у своїй «Зачарованій Десні» геніяльно намалював нам чарівну українську природу і своєрідних людей, серед яких він ріс і серед яких вбирала в себе перші соки його муза, глибоконаціональна — довженківська!

Ми, правду кажучи, з найпершого кадру ревниво стежили, наскільки правдиво й достовірно відтворене все це у фільмі. І, признаємося, ми були розчаровані, і ось чому.

Поперше, Володя Гончаров — не Сашко! Цей милий міський хлопчик, перевдягнений в селянську сорочечку та штаник, ніяк не виражає селянського хлопчика. Це «паинька-мальчик», сльозлива «душечка», а не прудкий і допитливий, цікавий до всього «селючок» з широко розкритими зеленими очима, який під час краси-косовиці плигав з кручі у Десну, купався, пив, як лошак, солодку воду, а потім вистрибував на берег і гайда по сінокошу. Не бігав, а літав!.. Режисер не раз знімає Володю «рапідом», щоб він ніби летів над землею. Ми ж хочемо бачити Сашків біг прудким, як лет. І це істотна різниця! Сашко дуже прудкий і активний у повісті (таким, очевидно, був і маленький Довженко).

Все, що з'явилося по черзі на екрані у цьому фільмі: люди, гарбузи, огудина, дерева, соняшники, дід, баба, мати Сашкова — все це, несподівано для нас, як нам здавалося, суперечило правді. «Не з тієї опери», — думали ми собі, не з того краю показані люди й природа. Вони не так рухаються, не так розмовляють, як на Україні біля Десни. Не той ритм у рухах, не ті риси в зовнішності, в обличчях. Можна було б навести безліч дрібних деталей, які нас неприємно вражали своєю

неправдою і штучністю. Прикро, але так!.. Сталося те, що творчий колектив не мав достатньої обізнаності з життям, яке зображав у фільмі. Воно для нього було далеке й невідоме. Творці фільму не тими очима подивилися на життя, якими дивився сам Довженко, пишучи свою повість.

Вийшло так, ніби ця повість та недоброякісно перекладено у змалюванні людей, їхньої мови, в подачі природи і звукового оформлення. Було б добре, коли б перекладачі та були на висоті кращих зразків важкого мистецтва перекладу.

Але в тім то й заковика, що творці фільму, ставлячися з великою любов'ю до самого Олександра Петровича, не осягли до кінця духу українського народу, його фольклору, природи, самобутності людей та їх звичаїв. Прекрасні, талановиті і досвідчені кінематографісти-режисери, артисти, оператори, художники, композитор, як виявилось, підійшли до здійснення свого завдання з немічними творчими засобами...

В «Зачарованій Десні» до нашої вподоби було показано те ж саме: і соняшники, і огудина, і гарбузи, і завітчані хатки, і дерева, і сінокіс, де відбувається чудесний епізод білки косарів-дідів з-за копиці сіна (цей епізод, за режисерською майстерністю, дорівнюється до клясичних зразків у кіно). А які трави і квіти на лузі!.. (Не треба було зрізати косою квіти. Це викликає неприємне враження і звучить, як варварське нищення краси. Довженко ніколи б не дозволив собі таке показувати!). А Володя Гончаров — Сашко, який літає, ніби янгол-душечка, серед квітів голенький! А нічні кадри Десни з левом! (Не розвинений режисерський епізод виглядає як бутафорський). А падаючі зорі і місячна повінь із солов'їним щebetом! Усе це відтворено надзвичайно. Так, ніби проспіваний гімн природі... Але проспіваний цей гімн не на той мотив.

А коли говорить ще про музичне, звукове оформлення фільму, про його мелодику, то вона й зовсім невиразна. Нехай пробачить нам чужа артистка З. Кириенко, коли

ми ще раз згадаємо її у зв'язку з цим. От вона — селянка, трудівниця-мати працює на городі, приказуючи: «Нічого так я не люблю, як саджати у землю, щоб проізростало, коли саме вилазить із землі усяка рослиночка, ото мені радість»... то хіба пасує вставлена в її монолог пісня «На городі верба рясна»? Може, тільки тому, що згадується город? Ця пісня зовсім не по змісту дії. Куди, наприклад, краще зажила б пісня, яка в дійсності була співана матір'ю Довженка:

Посадила огірочки
Низько над водою,
Сама буду поливати
Гіркою сльозою...

Не та мелодика фільму. Композитор не відчув своєї атмосфери подій. Крім гарної пісні старців на базарі та кобзаря, ще правдиві церковні мотиви батюшки з дячком під час повені, коли святять паски (занадто вже шаржовано подано увесь епізод рятування людей), ми більше нічого у фільмі не почули. Ми не чули музики, яка б доповнювала і розкривала дію, а також підкреслювала згадуваний уже характер і кольорит. Вона занадто сучасна і модерна, як модерне й те сонце, що першим з'являється на екрані. Воно скоріше дивує, а не вражає, ми дивимося на нього здивованими очима, а не сприймаємо схвилюваною душею і серцем, як чарівну правду, про яку Олександр Довженко розказав нам у своїй «Зачарованій Десні»...

На додаток хочеться згадати ще слова Олександра Довженка, що він написав у передмові до свого оповідання «Незабутнє»: «Я хочу кожне слово вимити в українській криниці і поставити їх чистими рядами. Я хочу їх вишити, як червоні квіти на холодних рушниках».

Ці його слова для нас, хто прагне відобразити творчість Довженка чи то на екрані, чи в театрі, — мають стати епіграфом до його творів.

Петро МАСОХА
(«Дніпро», 5, 1965)

На сторожі рідного слова

Тираж цієї книжки мізерний. Мізерний, бо справа на подібні видання надто велика у нас.

Мова мовиться про нову книжку відомого українського письменника Б. Д. Антоненка-Давидовича «В літературі й коло літератури».

«Про що люди пишуть і як вони пишуть. Що попадає, кінець-кінцем, у літературу й закорінюється в ній, а що так і лишається назавжди кололітературним явищем — позитивним чи шкідливим, трагічним або смішним», — це, власне, зміст першої частини книжки. А вся друга присвячена мові, цьому, за словами автора, тонкому знаряддю виробництва кожного літератора.

Книжка Б. Антоненка-Давидовича адресована молодому читачеві. Але написана вона не з позицій мораліста, метра, котрий усе знає і всіх повчає. Автор веде невимушену розмову з читачем, маючи його не за слухняного учня, а за уважного співбесідника. Він просто ділиться досвідом — досвідом письменника, що немало бачив і чув на своєму віку. Тут і творча майстерня літератора, і вихід у світ першої книжки письменника, і критика на неї, і вправи графоманів і інші літературні та кололітературні справи. Автор весь час наголошує тому, що праця письменника дуже важка, що той, хто гадає легко зажити на ній слави, популярності, напевне й жорстоко помилиться. Не раз і не два зваж усі свої можливості, каже Б. Антоненко-Давидович, перш ніж ступити на тернисту путь літератора.

Та чи не найважливіше в книзі — це статті про мову. Б. Антоненко-Давидович, як мало хто з письменників старшого покоління, бореться за чистоту й красу рідної української мови. І на відміну від тих, хто, головним чином, обмежується публіцистичними виступами, Б. Антоненко-Давидович займається конкретним аналізом конкретних випадків вживання українського слова. Його нотатки про мову творів молодих прозаїків, про мову літе-

ратури для дітей, консультації з питань мовної практики в газетата журналах, а оце останнім часом чудовий виступ з розглядом мови перекладів у журналі «Всесвіт» — це своєрідний посібник для молодих письменників, журналістів, учителів, студентів, лекторів, для всіх, хто йде з рідним словом у маси, несучи через його посередництво передові ідеї сучасності.

Автор книжки ставить у прямиий зв'язок поняття «рідна мова» й «патріотизм». Він слушно наводить глибоко правдиві слова відомого російського письменника К. Паустовського, який каже: «Людина, байдужа до рідної мови, — дикун. Вона шкідлива своїм еством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього й майбутнього народу».

Треба вміти, пише Б. Антоненко-Давидович, якнайкраще передавати свою думку рідною мовою, широко використовувати її лексичне багатство, різноманітні синонімічні нюанси, багатобарвність фразеологічної палітри, стежити за правильною вимовою. Це обов'язок кожної культурної людини...

Треба! Але тут я хочу зупинитися на тому, про що пишеться й говориться у нас уже не один рік.

Маю на оці діяльність нашого Інституту мовознавства. От уже справді: як об стіну горохом. Що вже не казали, яких дошкульних слів не вживали, а він — ані пари з уст. Мовби й не існує. А може й справді цез? Тільки ж ні, на вулиці Кірова, 4, в Києві стоїть будинок, а на ньому навіска: «Інститут мовознавства АН УРСР імені О. О. Потебні». І, може, даремно ми до нього прискіпуємося. Може він мовчить-мовчить, а потім — ошелешить нас і синонімічним словником, і тлумачним, і фразеологічним, і... А що? Чого в світі не буває. Он же грузинський Інститут мовознавства закінчив уже восьмитомне видання тлумачного словника сучасної грузинської мови. 113

тисяч слів зібрано! Зібрано й систематизовано. Будь ласка, користуйся. А тепер ще й готує на основі цього видання однотомник для широкого вжитку. І росіяни не сплять — словник за словником видають. Отож, гляди, й наш мовознавчий інститут візьме та й займеться рідною мовою.

І тоді ми вже будемо писати так:

«Завдяки натхненній праці Інституту мовознавства...». А може й краще напишемо — напихваті ж будуть найрізноманітніші словники, можливо, навіть такий: «Словник штампів», який не дозволить вживати замацані, знецінені слова.

А. ШЕВЧЕНКО
(«Зміна», ч. 2, 1965)

З М І С Т

Емма Андіївська. Базар на межі сну	3
Улас Самчук. На білому коні	6
Богдан Кравців. Бій за реабілітацію Миколи Зерова	42
З перекладів Миколи Зерова	50
Віра Вовк. Звіт з Осло	56
Богдан Винар. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції	65
Ліда Палій. Мозаїка часу і простору	77
Володимир П. Стахів. Між Китаєм і аграрною кризою	85
Мирослав Прокоп. Політика злиття націй в дії	93
Олександр Кульчицький. Дві концепції майбутности Українського вільного університету	98
Знищення вітражу Т. Шевченка в Київському університеті	104
Критика і бібліографія. «Нові поезії» ч. 6 (Е. Райс) — Тарас Шевченко — Рембрандт Сходу (Іван К-ий) — Листування Миколи Лисенка (В. Витвицький) — Роман — хроніка про приозівський край (А. Г. Г.)	108
Огляди, нотатки. Шляхи і засоби боротьби за культуру української мови (П. Ковалів) — Русифікація науки, літератури, побуття (В. П. С.) — «Кому дорога культурна спадщина...» (-ів) — Напередодні організації ПЕН-клубу в СРСР? (М.) — Ще один акт насильства над О. Довженком	115

Адреси наших представників

Австралія: «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

L I N D E X

пропонує:

Висилку дарункових пакунків з наперед оплаченим митом до СРСР (з Вашим власним товаром або з товарами нашого великого складу) — при відомих вигідних цінах.

Харчові пакунки «НАБОР» з першокласними радянськими товарами, — уже з суми 80,— нім. марок почавши.

Радянські промислові вироби (автомашини, мотоцикли, холодильники, фотографічні апарати тощо — на підставі нашого каталогу за 1964-65 рік; доставка якнайшвидша через «Телекс».

Нове: «ПУТЬОВКА»! Ви можете тепер оплатити (подарувати) своїм рідним в СРСР відпускову подорож або перебування в курорті! Крім цього, ми організуємо здешевлені подорожі до Радянського Союзу.

Запитайте, будь-ласка, в нас, а ми радо дамо Вам відповідь, яка Вас ні до чого не зобов'язує.

L I N D E X Versand — Reisen
8 München 27, Rauchstraße 5
Tel.: 48 16 27, 48 13 75
Fernschreiber: 05-23173

Появилось 5 число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за травень 1965

Комуністична партія України —
Держава і право — Економіка —
Промисловість — Сільське госпо-
дарство — Школи — Література —
Мова — Мистецтво — Історія —
Преса і публікації — Короткі вістки

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

